Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

E.O.A. Hedegaard

DEN MILITÆRE FELTMARSKALSTAVS HISTORIE

Forlaget ZAC
1979

E.O.A. Hedegaard

DEN MILITÆRE FELTMARSKALSTAVS HISTORIE

En våben- og krigshistorisk studie

Forlaget ZAC
1979

Hertug, generalfeltmarskal Ferdinand af Braunschweig-Lüneburg (1721-89).

»SIC TRANSIT .....!

» ..... Admiral Dönitz, der var fløjet til Rastenburg, så snart han hørte om attentatet, og ankom, efter at teselskabet var begyndt, talte hidsigt om hærens forræderi. Göring støttede ham på flyvevåbnets vegne. Derefter kastede Dönitz sig over Göring med hårde ord om flyvevåbnets fiaskoer, og rigsmarskallen angreb sin yndlingsfjende, Ribbentrop, for fallitten for Tysklands udenrigspolitik og truede på et vist tidspunkt med at slå den arrogante udenrigsminister med sin marskalstav .....!

(Fragment af Wm. Shirer: »Det tredie Riges Storhed og Fald», II, 183 f, Kbh. 1966)

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord 7
Den militære feltmarskalstavs historie 9
Noter 41
Oversigt over de vigtigste forkortelser 48
Bibliografi 49
Personregister 53

FORORD

Nærværende emne er ikke tidligere behandlet i den internationale krigs- og våbenhistorie.

Det har derfor været påkrævet at bevæge sig langt udenfor den trykte litteratur, som – selv om de fleste førende værker på hovedsprogene og dansk er gennemgået – kun har sporadisk, relevant stof. Således har det været nødvendigt i høj grad at opsøge de bevarede genstande og fragmenter heraf, d.v.s. forskninger i danske og udenlandske museer, billed- og våbensamlinger etc.

For redebon hjælp og bistand under mine langvarige forskninger beder jeg derfor nedennævnte modtage min ærbødige tak:

Overinspektør, dr. phil. H.D. Schepelern og museumsinspektør N. Jessen, De danske Kongers kronologiske Samling, Rosenborg Slot, museumsinspektør S. Heiberg, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, museumsinspektørerne Inga Fl. Rasmussen og Kay S. Nielsen, Tøjhusmuseet, dr. h.c. Ole Rostock, Heraldisk Selskab samt kontorchef Jørgen Porsdal, Hofmarskallatet.

Dertil kommer personalet nævnte steder samt Nationalmuseets Antiksamling samt 2. Afdeling, Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen, Rigsarkivet, Hærens Arkiv, Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling samt Det kgl. Garnisonsbibliotek.

I udlandet takker jeg våbenmuseet i The Tower of London, Kungl. Livrustkammaren, Stockholm, Landeszeughaus, Graz, samt dr. Herbert Sali, Schweizerisches Landesbibliothek, Bern.

For en særlig bevilling, der har muliggjort tilvejebringelsen af det ledsagende billedmateriale, takker jeg forsvarschefen, general K. Jørgensen.

Helsingør, i december 1979.

E.O.A. Hedegaard
Kaptajn
ved
Den kongelige Livgarde

DEN MILITÆRE FELTMARSKALSTAVS HISTORIE

Som en følge af lov nr. 242 af 27. maj 1950 oprettedes Forsvarsstaben, dansk forsvars første 3-værnsstab, der rummede bl.a. officerer fra såvel hæren, søværnet som flyvevåbnet (hvilket sidste først oprettedes som selvstændigt værn i 1950), og som var designeret til at være »Forsvarschefen«s stabsorgan i føringen/ledelsen af de tre værn (1).

Oprettelsen skete i erkendelsen af, at fremtidig krigsførelse ville finde sted under en form, hvor land-, sø- og flyveoperationer uvægerligt ville gå op i en højere enhed, hvorfor en friktionsfri føring af hele landets samlede forsvar – med bl.a. land- og søoperationerne i krigen 1864 i bitter erfaring – nødvendigvis ville kræve en militær-fører, der stod over de tre værns chefer (2).

Danmarks første forsvarschef var admiral E.J.C. Qvistgaard, der tiltrådte i 1950 og afgik i 1962. Han afløstes af general i flyvevåbnet K.R. Ramberg, der selv afløstes af general i hæren O. Blixenkrone-Møller i 1972. Denne virkede til 1977, hvor den nuværende forsvarschef general i flyvevåbnet K. Jørgensen rykkede op på den ansvarsfulde post. Som det ses, har Forsvarsministeriet af courtoisi over for de tre værn stedse på skift taget forsvarets øverste chef fra hvert af værnene (3).

Hvorvidt det i admiral Qvistgaards tjenesteperiode var fremme, er usikkert, men i general Rambergs epoke kom det på tale at komponere et våben, der tegnede myndigheden: Forsvarschefen. I oplægget blev det fastslået, at der i våbnet eller emblemet skulle indgå to krydsede feltmarskal- eller kommandostave. Undertegnede udarbejdede i 1967 efter anmodning fra generalen en tegning, hvori indgik to sådanne stave, belagt med en krone, til brug for bl.a. en stander på generalens tjenestevogn. Sagen blev dog i denne omgang ikke til noget (4).

At en eller to feltmarskal- eller kommandostave, evt. i en komposition med andre militære attributter, tages som et symbol på den øverste militære føring/ledelse i et lands stridskræfter, er helt i pagt med international skik og er af gammel oprindelse både til lands og vands i europæisk krigshistorie (5).

I 1976 approberede Hendes Majestæt Dronningen et »kommandotegn«, bestående af to krydslagte kommandostave, for Forsvarschefen at anvende på en stander til tjenestevognen samt til en stander, der kunne hejses på det skib, hvor Forsvarschefen tjenstligt var til stede, uanset hvilket værn Forsvarschefen selv tilhørte. Et decideret myndighedsvåben har Forsvarschefen imidlertid ikke haft før nu.

En kommandostav som værdighedstegn for en højtstående militær fører kan i den internationale krigshistorie føres helt tilbage til Middelalderens slutning. Der lades i denne fremstilling stort set oldtidens stridskræfters værdighedstegn, fx de ægyptiske faraoners og de romerske imperatorers sceptre, køller eller stokke ude af betragtning, om end de vil blive omtalt og måske har øvet en indflydelse på den historiske udvikling i Europa (6).

Bag de to fornemme kommandostave, som i dag indgår som komponenter i den danske forsvarschefs nyantagne myndighedsvåben, er en lang, broget historisk udvikling, der stort set nøje følger det europæiske krigsvæsens udvikling, og stavenes oprindelse som brugsvåben fortaber sig i menneskets grå oldtid.

Nærværende fremstilling har til formål at søge at kaste lys over feltmarskal-/kommandostavens historiske udvikling, især med henblik på nordeuropæisk krigs- og militærhistorie i dens forskellige facetter. Emnet er ikke tidligere hverken på dansk eller overhovedet i europæisk historie blevet gjort til genstand for en historisk undersøgelse og deraf følgende samlet fremstilling.

Der er tilstræbt at give en krigs-, våben- og uniformshistorisk placering af staven, en redegørelse for dens nøje sammenhæng med den internationale våben- og dragthistorie samt et bidrag til et signalement.

Det er – hvad forf. først ikke havde forestillet sig – blevet til et stort emne, der her udtømmende afhandles. Det lod sig ikke fortrænge fra dansk krigshistorie, der fortsat ville have en væsentlig lakune, om det ikke behandledes.

Køllen er utvivlsomt det ældste af alle våben, og den er kendt indenfor alle kulturer verden over så langt tilbage, som der har eksisteret mennesker eller menneskelignende væsener.

I sin mest primitive form var den en afbrækket gren af passende dimensioner og måske noget tykkere i den ene ende, så den øgede hulebeboerens rækkevidde og slagkraft. En anden arkaisk udgave har været en stor dyreknogle, hjortetak eller blot en stor sten, som en mand fattede med hånden og slog med, hvorved underarmen – bredt sagt – virkede som kølle- eller økseskaft (7).

Skal vi opsøge de første kendte, deciderede stridskøller, når udelades hulebeboerens dyreknogle eller rensdyrtak, må vi til den nære orient, den såkaldte »frugtbare halvmåne», der fremkommer, hvis man fra Ægypten trækker en linie, der går over Middelhavslandene, Palæstina og Syrien og følger Eufrat og Tigris videre gennem Mesopotamien til Den persiske Havbugt.

For ca. 4000 år siden gemte denne mægtige halvcirkel udenom Arabiens udstrakte ørken et stort antal kulturer og civilisationer på rad som perlerne i en strålende kæde. Her lå civilisationens centrum, til den græsk-romerske gyldne æra tog sin begyndelse.

De ældste forarbejdede stridskøller, vi har konkret kendskab til, er fra Ægypten og de bibelske lande. Fra disse områder, hvor kulturens vugge stod, haves glimrende såvel jordfund som afbildninger i sten og andet holdbart materiale, der i det tørre klima har overlevet tidens nådeløse tand og massive insektangreb.

I såvel kongegrave som på mindesmærker ses mange afbildninger af stridskøller, brugt både ceremonielt og i kamp. Ofte ses Farao med hævet kølle knuse hovedet på en fjende. En af disse berømteste afbildninger af denne scene på et jordfund er den glimrende, udskårne gengivelse på kong Narmers berømte sminkepalette af ski-

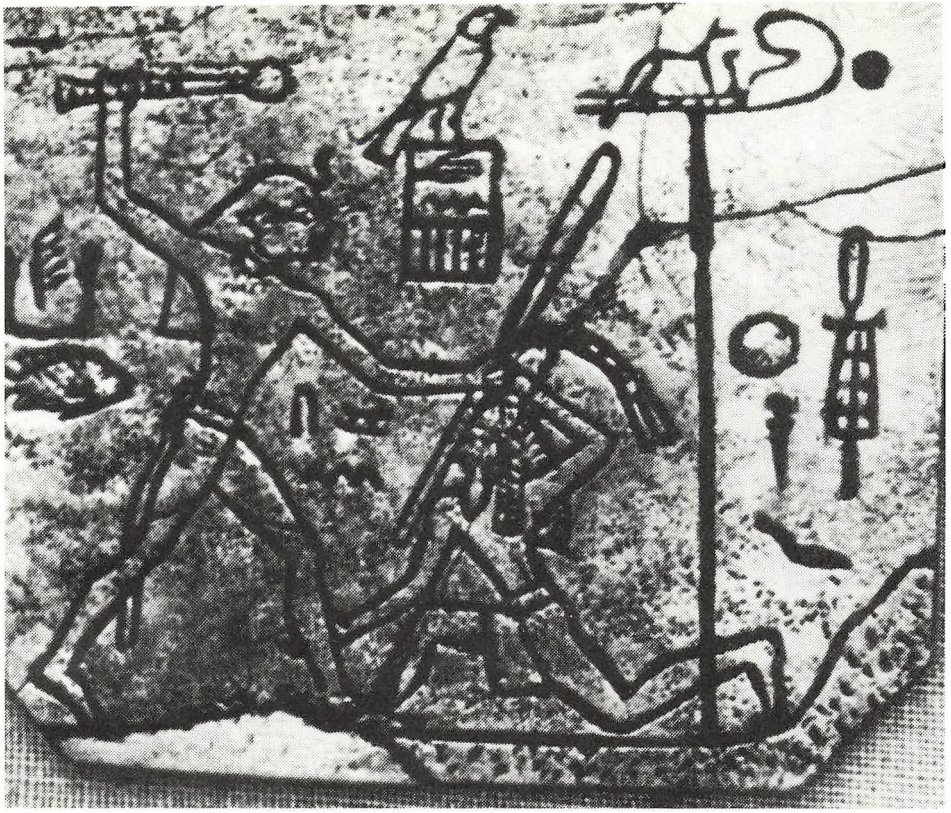

Fig. 1. Mindetavle af elfenben fra Farao Setis tempel i Abydos, Ægypten, fra 1. dynasti ca. år 2850 f. Kr. – Pladen er 5 cm høj og viser til venstre Farao, der svinger sin stridskølle i højre hånd for at knuse hovedet på en fjende, sandsynligvis en semittisk høvding. Køllen er tydeligt med slaghoved, og grebet er beviklet med snører eller vidier for at modvirke, at hånden glider under fatningen. – Pladen er i dag i British Museum, London, mus. nr. 55586. Farvelagt foto i Yigael Yadin: »The Art of Warfare in biblical Lands» etc., 125, London 1963

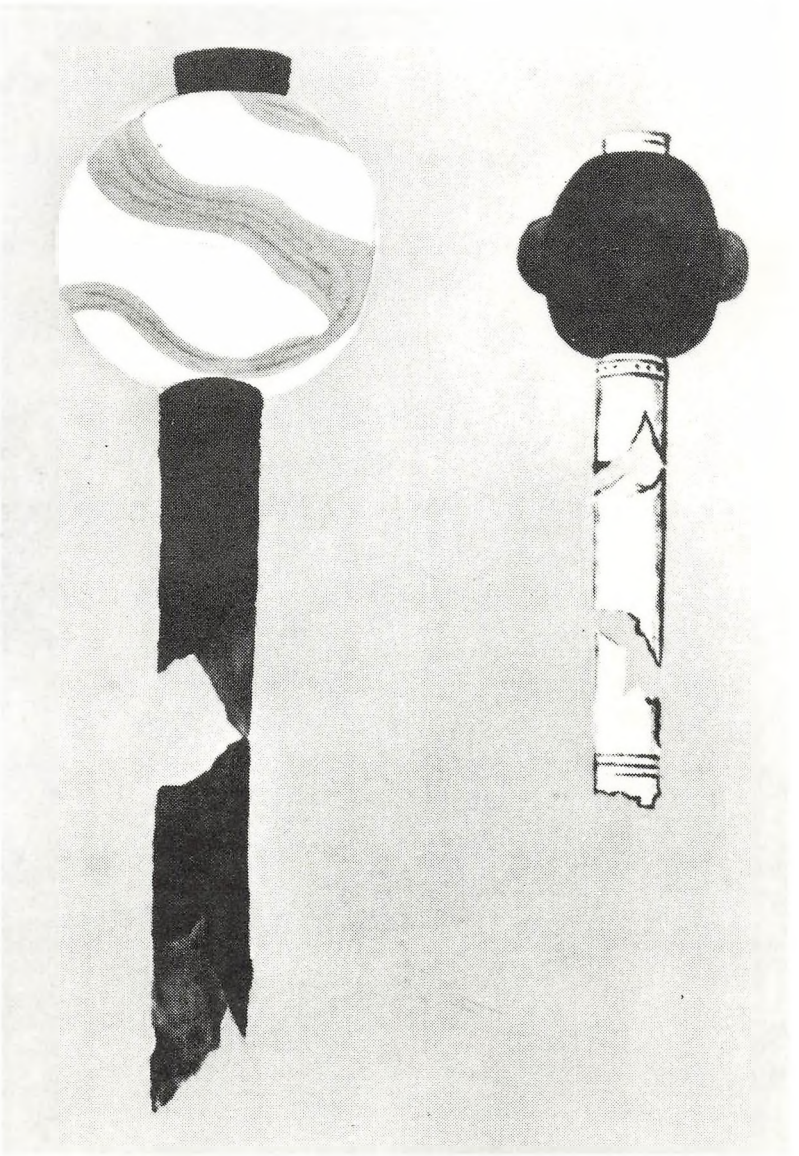

Fig. 2. Stridskøller fra en kongegrav ved Dorak i det nordvestlige Anatolien nær Marmarahavet. – Køllehovedet til venstre består af lyserødt marmor med mørkerøde årer. Grebet på træskaftet har været belagt med guldblik. Køllen til højre har slaghoved af rav, hvori er udarbejdet fire »knopper», der kan minde om den senere »morgenstjerne». Skaftet har været dækket med sølvblik. Køllerne har muligvis været anvendt ved ceremonielle højtideligheder i forbindelse med tempeltjenesten. De er begge fra ca. år 2500 f. Kr. – Koloreret tegning i Yigael Yadin: »The Art of Warfare in biblical Lands» etc., 142, London 1963

fer. Kong Narmer er fra 1. dynasti og levede omkring år 2850 f. Kr. (8). På den ene side ser man en symbolsk fremstilling af, hvordan fire estandarter/felttegn bæres foran Farao. Bag disse symboler på guddommelig magt træder kongen nogle lig under fode. På den anden side ses herskeren, bærende Øvre-Ægyptens krone, fatte en stridskølle med slaghoved samt snorebeviklet håndtag og svinge den højt over hovedet for at knuse hovedet på en knælende fjende (fig. 1). (9).

I det varme klima var man selvfølgelig let klædt, blot iført et lændeklæde. Krigerne havde dog som en slags egenart en stor ekstra snip, der faldt ned fortil, vel for yderligere at dække skridtet, noget, der senere, fx. på Farao Ramses II's tid i 19. dynasti ca. 1290 f. Kr., udviklede sig til et særligt stivet og præpareret dækstykke, således som det kan ses på talrige afbildninger i kongegrave, på tempelsteler o.a. steder. Endvidere kunne kroppen være dækket af flere lag linned, der for faraoner og højtstående officerer efterhånden blev til smukt udstyrede harnisker.

Senere – omkring 1200 f. Kr. – blev det tunge infanteri yderligere beskyttet af et brystharnisk af læderstykker eller krokodilleskind eller et regulært panser med metalskæl, monteret på samme måde som den skællede hagerem på den danske livgardes bjørneskindshue.

Våbnene var spyd, sværd og økser af forskellig form samt buer, der fandtes i tre forskellige typer: 1) fremstillet af et stykke træ, 2) af to stykker, bundet sammen eller 3) samlet med et håndtag på midten af horn (kompositbuen).

Stridskøllen blev stadig anvendt op gennem tiden og var meget yndet af ægypterne, men da kraftige hjelme ved bronzens og senere jernets fremkomst toges i brug, viste dens stumpe hoved sig skørt og derved mindre brugbart, og øksen fik større betydning sammen med det seglformede sværd, medens stridskøllen naturligt trådte i baggrunden.

Allerede en så fjern fortid med yderst begrænsede materialer og værktøj viste stor opfindsomhed i udformningen af dette våben, som ikke har nogen skærende eller spydagtig virkning, men som kun virker ved sin vægt og knusende effekt.

Omtalte periode er den ægyptiske bronzealder, og der haves også jordfund med køllehoveder i dette for sin tid velegnede materiale. De var – som de øvrige modeller med løst slaghoved – udformet på den måde, at der igennem slaghovedet var udarbejdet en central gennemboring i hele hovedets længde, noget lignende nogle af de nordiske stenøkser fra Tragtbægerkulturen omkring år 3000 f. Kr., hvor forbilledet var mellemeuropæiske kobberøkser, som sikkert kun sjældent nåede frem til Norden. Man kunne så tilpasse et skaft, der passede til indstikning og stukning i hullet, ganske som man stadig i vore dage skæfter en økse (10).

Foruden stridskøller med slaghoved af bronze har man også fundet køller, udarbejdet enten helt i meget hårde træarter, fx ibenholt, eller med slaghoved udformet i hårde bjergarter, fx alabast, porfyr, rav, kalksten og marmor (11). Man vil hertil formentlig umiddelbart studse og indvende, at sådanne materialer givet ville revne

eller knuses i anslaget. Hertil skal anføres, at bronzen på dette tidspunkt var vanskelig at udvinde og dyr i anskaffelse, og at perioden er så tidlig, at den er før indførelsen af hjelmen og de forskellige former for harnisk eller brynje. De eneste hovedbeklædninger, et sådant kollehoved ville have udsigt til at komme i berøring med, var materialer af stof og dyrehud, måske prydet med smykker samt skjolde af træ, evt. beklædt med fx læder eller krokodilleskind, allesammen relativt bløde materialer sammenlignet med metallerne (fig. 2).

I Danmark eksisterer et enkelt køllehoved fra denne tidlige periode. Nationalmuseets Antiksamling ejer et nærorientalsk slagemne – tidlig sumerisk fra ca. år 3000 f. Kr. – udarbejdet i alabast. Hovedet, der er 10 cm højt, er udformet som en 7-hovedet slange, og på siderne er tre fugle med løvehoveder, der holder en springende gazelle i hver klo (12).

Det skal for disse tidlige køller, der falder uden for denne fremstillings egentlige rammer, bemærkes den forunderlige lighed, der er mellem nogle af disse særdeles tidlige slaghoveder og nordeuropæiske våben fra omkring år 1500 e. Kr. Flere orientalske slaghoveder er konisk udformede og siderne forsynet med svage spor af radielle lameller eller flanger, så de i udseende næsten er identiske med den type, der fx anvendtes i Danmark på Grevefejdens tid 1534-36, hvilket må siges at være et enestående sammentræf over tid og sted i den internationale våbenhistorie (13).

Vi vil herfra så foretage et spring i tid og sted, fra Oldtidens nære orient og til Nord- og Midteuropa i den tidlige middelalder.

Man vil måske hævde, det er for voldsom en rejse, men vi er nødt til at foretage den, og der er beklageligvis ingen historiske holdepladser på vejen.

Det er utvivlsomt fristende, ud fra det gamle, berømte fyndord: »Ex oriente lux!», at alt kulturliv oprindelig stammer fra østen, at postulere, at der er en påvirkning fra orientens oldtidsriger over Antikkens Grækenland og Romerriget samt det byzantinske kejserrige og frem til Karl den Stores (742-814) frankiske middelalderstat. Karl den Store opfattede sig i mange henseender som den romerske kejsers arvtager.

Der ER måske en påvirkning, men den kan ikke bevises. Vi ved, at der gennem århundrederne har været handelsforbindelser mellem disse områder, genstande, der tydeligt er fremstillet i syden, har aflejret sig i norden som jordfund, men at man ad den vej skulle have kolporteret et våben, som stridskøllen, kan næppe godtgøres. Den fandtes – som skildret – i alle kulturer i alle verdensdele siden tidernes morgen.

I hvert fald vides det, at stridskøllen ikke eksisterede i romerhærene. I de velorganiserede og velbevæbnede stående styrker i denne militærstat, der kendte både jern og bronze samt alle ædle metaller og forstod at anvende dem til såvel våben som brugsartikler, har stridskøllen – som man utvivlsomt har kendt – været anset som et barbarvåben.

I den oldkristelige symbolik blev apostlen Jacob den Yngre, Alfæus' søn, ofte betegnet med en kølle som et af sine attributter. Han var forstander for den jødekristne menighed i Jerusalem og stenedes i 62 e. Kr. – altså under den romerske besættelse af Jodeland – og blev derefter slået ihjel med en kølle (14). At denne muligvis er indgået som brugsvåben hos nogle af de hjælpetropper, som de underlagte stater, hvis militærstyrker var langt ringere udrustede end Roms, stillede til rådighed for kejseren i Rom, er derimod højst tænkeligt (15).

Under alle omstændigheder er stridskøllen kendt og benyttet i Nord- og Mellemeuropa samt på Balkan i den tidlige middelalder. Formentlig den første kendte udgave af en form for stridskølle haves i et dokument fra den kroatiske fyrste Mutimir fra 892. I dette nævnes en »maccecharius iupanus». Det må af leddene i den på middelalderlatin affattede tekst formentlig tydes som »fyrstindens køllebærende (page)» og indicerer måske – når man tager den geografiske placering for Kroatien i betragtning – at der kan have været en påvirkning fra det byzantinske og til Karl den Stores kejserrige i Vest- og Midteuropa.

Et andet af de bedste beviser herpå er Bayeux-tapetet, der omhandler Vilhelm Erobrerens (1027-87) overgang over Kanalen og slaget ved Hastings i 1066. Tapetet stammer fra ca. 1070-80 og er et storladent billedepos og en af de fornemste kilder til den tidlige middelalders kultur-, våben- og krigshistorie (16).

På Bayeux-tapetet ses gentagne gange stridskøller afbildet. Fx er Vilhelm Erobrerens brutale halvbroder biskop Odo af Bayeux udrustet med en stridskølle. At en kirkens tjener er med i kampen, til hest og iført hjelm og rustning, er helt i pagt med tidens håndfaste kristendom. Vi tænker her blot på vor egen ærkebiskop Absalon (1128-1201), broder til kong Valdemar den Store (1131-82), om hvem Saxe skriver, at han plejede at bære en »lille Øxe» i hånden, givet et kommandotegn, som man også har fulgt ved skabelsen af rytterstatuen af den krigeriske ærkebiskop på Højbro Plads i København.

Det er interessant at bemærke, at biskop Odo som en Herrens tjener ikke fører et sværd, men en stridskølle. Også dette forhold er der historisk dækning for. Ligesom armbrøsten i perioder af Middelalderen af ridderskabet ansås for et uridderligt våben, så var stridskøllen allerede den gang et relativt foragtet våben for den fuldtrustede ridder af god æt (17). Det normale våben til personligt forsvar for denne var det romanske, lange, brede sværd med korsformet greb og stor skive- eller jordnødformet knap eller kontravægt. Efter kannonisk lov var det ikke tilladt præster at udgyde blod med sværd, men derimod var det helt comme il faut, at en bevæbnet præst forsvarede sig, evt. angreb med en stridskølle. At Odo ikke har været nogen isoleret gejstlig skikkelse på den militære arena i denne periode i Middelalderen, ses bl.a. af, at hele fem biskopper og en hel del præster faldt i slaget ved Fodevig i Skåne 1134 (18).

Det er derimod overraskende at konstatere, at den højadelige hertug Vilhelm også ses bevæbnet med en stridskølle (fig 3). Selv på dette tidlige tidspunkt i Middel-

alderen ses køllen at bestå af et skaft, sandsynligvis af træ, forsynet med et konisk formet slaghoved med radielle slagblade eller lameller, en form, der ses anvendt langt hen i 1500-tallet, og som bærer vidnesbyrd om en langsom, træg og stillestående udvikling for dette våben (19).

Man kan ikke på tapetet se, om Vilhelm også, fx ved sadlens venstre side, har hængende sit sværd, som det er skik senere i Middelalderen. Havde det været tilfældet, må stridskøllen utvivlsomt – foruden et nødværgevåben, hvis sværdklingen var knækket – være anset som et kommandotegn, selv om vi kun er fremme ved år 1066. Vi må i dette tilfælde nok opfatte hans kølle både som hans personlige våben i håndgemænget og – antydningsvis – som en kommandostav. Også en del af det angelsachsiske fodfolk på tapetet ses udrustet med stridskøller. Det kan af dette endvidere tyde på, at køllen kunne anvendes til kast, hvilket en dansk våbenhistoriker også er inde på, men som kun kan opfattes som en teori, der muligvis falder godt i tråd med den kortskaftede, frankiske kasteøkse fra merovingertiden, »franciskaen».

Stridskøllen var gennem det meste af den ældre middelalder stort set et præste- og bondevåben, og dermed altså relativt foragtet, set fra et professionelt krigersynspunkt. Det var et nemt og ret billigt tilvirkeligt våben, som enhver nogenlunde hæderlig landsbysmed var i stand til at fremstille forskellige udgaver af i modsætning til sværdet, som krævede større faglig indsigt og »fabriksmæssige» ressourcer. Som et typisk almuevåben var den selvskrevet ved større opbud af bondehære og ved folkerejsninger (20).

Omkring slutningen af 1200-tallet sker imidlertid en ændring i holdningen til stridskøllen, og dens betydning som kampvåben i de regulære hære øges kendeligt.

Indtil dette tidspunkt bestod den almindelige pansring blot i en åben hjelm, evt. med næseskærm (»normannerhjelm»), og så en ring- eller lamelbrynje, men omkring 1300 begynder den senere fuldrustning at tage form. Først holder den lukkede hjelm med smalle kighuller eller spalter, »tøndehjelmen», som bliver berømt i heraldikken, sit indtog. Noget senere begynder en udbygning af brynjen ved, at forskellige former for skulder-, bryst-, albue-, knæ- og benplader og rør monteres, indtil vi i 1400-tallet har den færdige pladerustning i gotisk stil (21).

Overfor den svære tøndehjelm og de forskellige former for tilbygning med plader og rør op gennem 12- og 1300-tallet kom hugsværdet i nogen grad til kort, hvorimod det viste sig, at en stridskølle havde en glimrende knusende eller kvæstende virkning mod en hjelm, en skulderplade el. lign. Om end et slag med en stridskølle, hvis slaghoved var forsynet med fx rhombeformede knopper, spidse, radielle lameller el.lign. måske ikke trængte igennem den trufne jernplade, så efterlod den formentlig i bedste fald en bule i pladen, ligesom den kvasende eller vægtmæssige påvirkning på det ramte sted som regel var så stor, at den ramte person var »slået ud» og dermed temporært ukampdygtig (22).

Fig. 3. Hertug Vilhelm (»Erobreren») i slaget v. Hastings 1066. — Hertugen ses t.h. på billedet til hest m. stridskølle m. nærmest konisk udformet slaghoved i højre hånd (type 1) og iført spids normannerhjelm m. næseskærm samt harnisk. Dette består overalt på de afbildede personer af en buksedragt af læder el. stof, besat m. jernskiver. Det vides ikke, om disse har været syet el. nittet på. Det er også uklart, hvordan buksebenene har været pansret, idet det er overordentlig ubehageligt og upraktisk at ride m. metalstykker på indersiden af lårene. Bag hertugen ses en ridder, bevæbnet m. lanse og trekantskjold, der var bemalet m. forskellige figurer, en slags forløber for heraldikken. — Fragment af Bayeux-tapetet efter Frank Stenton: »The Bayeux Tapestry», London 1957.
Foto: Tøjhusmuseet

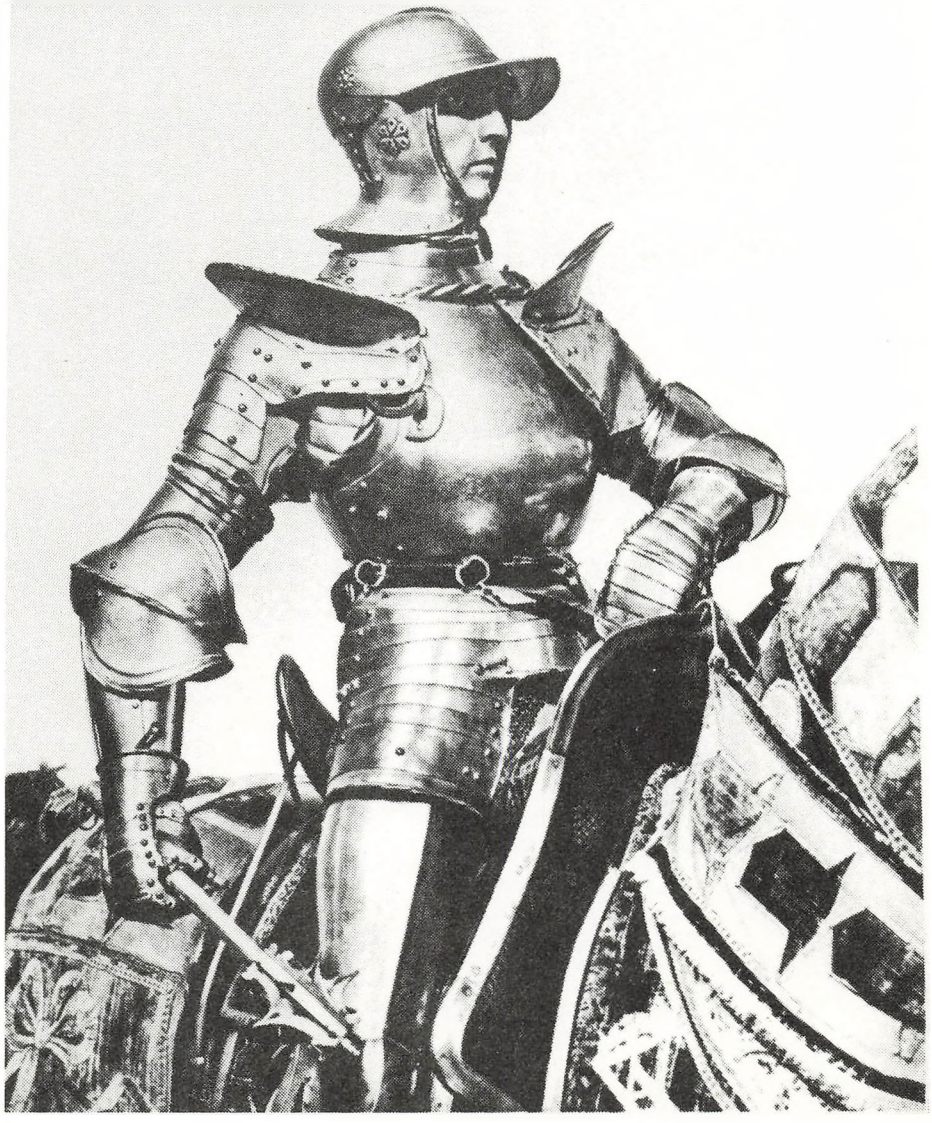

Fig. 4. Fuldrustning og stridskølle for en »Feldhauptmann» eller »Condottiere» fra begyndelsen af 1500-tallet. — Rustningen er anbragt i en samtidig feltsadel på den opstillede hest. På skuldrene ses de karakteristiske »brækstykker» til at afværge lansestød. Hjelmen er den åbne »stormhue» med bevægelig skygge, indsvunget nakkestykke og bevægelige kindstykker. I højre panserhandske ses stridskøllen med slagblade, drevet ud i radielle spidser og med samme virkning som »morgenstjernen» (type 2). På venstre side af hesten ses, hængende i lædergehænget, det lange ryttersværd. Rustningen er florentinsk arbejde i Museum Stibbert, Den tyske Forbundsrepublik. — Foto i Paul Martin: »Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV», Frankfurt a.M. 1967

Det synes, som om stridskøllen på dette tidspunkt i heraldikkens mest blomstrende periode har delt sig op i to søjler, hvis historiske udvikling klart kan følges for begge søjlers vedkommende.

1) Den militære stridskølle, hvis udvikling fortsætter – senere med udsmykning – og ender med feltmarskalstaven, og
2) Den ceremonielle kølle eller stok, som anvendes i hoftjenesten af de kongelige/kejserlige ordensherolder og ceremonimestre samt herolderne ved turneringerne, og som ender med vore dages hofmarskalstav (23).

Til støtte for sidstnævnte postulat skal peges på en tegning i Rene d'Anjous håndbog i turneringens kunst, et manuskript fra omkring 1460 i Bibliotheque Nationale, Paris. Her ses en af hertugen af Bourbons herolder udstyret med en stav, der i høj grad minder om den militære stridskølle, men som her ganske givet kun er et værdighedstegn, som symboliserer, at herolden repræsenterer sin suveræn, hertugen af Bourbon (24). Dette forhold understreges ved, at herolden ikke er iført rustning, men daglig dragt.

Et andet acceptabelt holdepunkt herfor er bl.a. afbildningen i Konrad Grünenbergs »Wappencodex zu München» fra slutningen af 1400-tallet. Her ses en herold ved et »Helmschau» før en turnering, iført våbenprydet dragt og med en heroldstav i hånden (25).

Og med denne digression, hvis emne ligger i periferien af nærværende krigs- og våbenhistoriske fremstilling, vil vi atter forfølge den militære stridskølle gennem historiens snørklede irgange.

Med indførelsen af den øgede pansring for personel såvel til hest som til fods fik stridskøllen større betydning, og den eksisterede gennem det meste af Højmiddelalderen både som infanteri- og ryttervåben.

Som infanterivåben – til brug for begge hænder – var det med en betydelig længere stage eller skaft end som ryttervåben, der kun var beregnet til fatning med èn hånd. Stagelængden for infanterivåbnet var på længde med den senere hellebard, altså ca. 2,25 m, et ret konstant længdemål for dette våben (26).

Dette infanterivåben, der som slaghoved havde en kugle af jern, evt. bly, og evt. besat med pigge, må siges at have været yderst primitivt og fremstilleligt overalt blandt bondebefolkningerne. Hvornår det fremkom, er uvist. En anvendelig teori går ud på, at da pave Urban II i 1095 prædikede det første korstog, gav det som bekendt stødet til en religiøs-fanatisk bølge, der bredte sig som en steppebrand over hele Europa, livligt understøttet af biskopper, præster og omvandrende munke. I alle lande ønskede titusinder blandt alle befolkningslag, også de fattigste, at »tage korset» og være med til at befri Kristi grav. Behovet for våben mangedobledes øjeblikkeligt overalt, og de eksisterende »fabrikker» og kendte våbensmedjer var begribeligvis komplet ude af stand til hurtigt at honorere efterspørgslen til de hastigt voksende hære. Mange, især blandt de fattigste befolkningslag, måtte så udruste sig med

mere eller mindre hjemmelavede våben, og et af disse blev således den »forlængede» stridskølle, som atter forsvandt omkring 1600. Især var dette beklagelige forhold gældende i forbindelse med det andet korstog 1147-49, der – hovedsageligt etableret på foranledning af (den hellige) Bernhard af Clairvaux – i højere grad end det første var løst i sammenføjningerne og i vid udstrækning bestod af eventyrere og slet udrustede fattigfolk (27).

Ved begyndelsen til 1500-tallet forsvandt de elegante gotiske rustninger, der oftest var komponeret over periodens »spidsbuestil», der i rustningerne i vore øjne nok virker mere »brutale» end de efterfølgende epokers, til fordel for renæssancens rustninger, der oftest fremkom i tungere og mere afrundede former. Renæssancerustningerne var påvirkede af de tidlige 1400-tals italienske harnisksmede. Flertallet af de italienske harnisksmedjer havde, hvad man tydeligt kan studere på bl.a. den tidlige renæssancemaler og kobberstikker Andrea Mantegnas (1431-1506) malerier, fortsat århundredet ud med at arbejde i de berømte milanesiske smedjers fornemme, hævdvundne stil. Det var karakteristisk for de nye rustningmodeller, at de – foruden de tungere linier, de var komponerede over – tillige var udstyrede med visse konstruktive forbedringer. Det stærkt hvælvede brystharnisk, som var drevet op i èn plade, var således temmelig kort og foroven mod halsen lige overskåret for at give bæreren større bevægelsesfrihed.

Som beskyttelse for halsen og de dybe pulsårer samt brystpartiets overdel øgedes brystpladens øverste del med en »halskrave», sammensat af flere forskydelige skinner, så bevægeligheden samtidig bevaredes (28).

Det skal i denne forbindelse fremhæves, at denne halskrave har overlevet til vore dage som det sidste rudiment af rustningen i form af »ringkraven». I 17- og begyndelsen af 1800-tallet – om end den reglementarisk afskaffedes i 1788 – anlagdes den til tjeneste som et regulært officerskendetegn på lige fod med skærftet eller som vagtskilt for vagtkommandører, inspektionshavende, etc. Den benyttes stadig i en række staters hære, bl.a. også i den danske, hvor den fx bæres af skildvagterne fra Den kongelige Livgarde i Kastellet, af vagthavende kadet på Hærens Officersskole og af vagthavende elev på sergentskolen i Sønderborg samt vagtstyrken ved Dronningens Livregiment i Aalborg (29).

Endvidere forsvandt gotikkens rustnings spidse sko og erstattedes af brede »komuler», der var ens til begge fødder, og skulderstykkerne forsynedes med høje kamme, de såkaldte »skærme» eller »brækstykker». De havde til formål at aflede lansestød og hug, som ramte det udsatte skulderparti. Endelig begyndte man også at erstatte skulderstykkernes »vinger» med to foran armhulerne løst nedhængende, runde plader, de såkaldte »svævende skiver». Det skal sluttelig anføres, at hofteskørterne eller »tassetterne» opdeltes i forskydelige skinner, samt at den under rustningen bårne ringbrynje – der almindeligvis vejede ca. 10-15 kg – afskaffedes. I stedet for gik man over til at dække rustningens mest sårbare åbninger med små stykker ringpanserfletning, anbragt indvendigt (fig. 4). (30).

Overfor denne nærmest fuldstændige skal af jern, der kun frembød få egnede angrebspunkter (visir, skridt, armhuler og knæled), kom den romanske periodes brede hugsværd nu nærmest afgørende til kort, og i løbet af 13- og 1400-tallet udvikledes – gennem overgangsformer som altid i våbenhistorien – stødsværdet med den lange, lige og spidse klinge, som atter går over i »panserstikkeren» med den slanke, overordentlig stive og lange, næsten rhombeformede klinge, der hovedsageligt var et ryttervåben, og som var beregnet, ikke så meget til hug, som til at finde sammenføjningerne i rustningerne og der blive drevet ind (31). Samtidig begynder den egentlige fægtekunst at udvikles.

På grund af dette forhold får samtidig stridskøllerne øget betydning og fremtræder gennem 14- og 1500-tallet, som må siges at være disse våbens egentlige glansperiode, i en række sindrigt udformede og yderst »brugervenlige» modeller, der, båret i en læderstrop ved enden af grebet, hang ved rytterens sadelknap, som regel ved højre side, medens sværdet hang ved venstre.

Noget kunne tyde på, at våbnet allerede i 1300-tallet alligevel har nydt en hel del anerkendelse. I den franske livgarde for kong Ludvig X (1289-1316) indgik også en del ordensmarskaller, »sergents d'armes», som bl.a. var udrustede med tunge, udsmykkede stridskøller af jern, der både har været brugs- og ceremonielle våben (32). I den franske Saint-Denis-krønnike fra 1300-tallet hedder det således om en af disse ordensmarskaller, at » .... det skete, at en ordensmarskal [våbenherold] greb sin emaljerede stridskølle, der var prydet med [franske] liljer ..... og med denne sin kølle dræbte han ham [angriberen] .....» (33).

Man har tilsyneladende allerede på dette ret tidlige tidspunkt været inde på – når køllen anvendtes ceremonielt – at pryde den med suverænens fyrstelige symboler, i dette tilfælde den franske kongeslægts »fleur-de-lys», formentlig i guld, sølv eller emalje – og man kan givet gå ud fra, at andre statsoverhoveder har haft kroner, ørne m.m. anbragt på deres ordensmarskallers eller øverste herolders køller/stave. Endvidere er der fra denne periode eksempler på lettere køller/stave af asketræ, overtrukket med læder og forsynet ved grebet med en stor skive, der som en slags parerskål skulle beskytte hånden, og en håndledsrem af læder som føringsmiddel.

En særlig udgave af stridskøllen fortjener nærmere omtale. Det er »stridsplejlen», som bestod af et ret kort skaft af træ og med et slaghoved, oftest besat med pigge, der hang i en kort kæde. Også udgaver med to pigbesatte slaghoveder i to kæder har eksisteret (34). Den fandtes både som infanterivåben med langt og som ryttervåben med kort skaft.

Det var et våben, som leder tanken hen på de senere danske vægteres langskaftede »morgenstjerner». Det har været et våben, som har krævet overordentlig stor øvelse i at bruge rigtigt, idet den i kæden frit svingende kugle har medført, at det kunne være meget svært nøjagtigt at beregne, hvor et fuldført slag ville ramme.

Til gengæld var våbnet nok farligere end en ordinær stridskølle. Hvis den angrebne ved et slag med denne mod sit hoved nåede at få skjoldet hævet og med dettes øverste del modtage og parere slaget, var sagen givet klaret. Derimod var det ikke givet, at det samme var tilfældet med stridsplejlen, idet kæden sådan set »forlængede» våbnet, således at hvis den øverste del af skaftet eller kæden ramte skjoldet, ville kuglen/kuglerne formentlig fortsætte og »svippe» ned bag skjoldet og måske alligevel nå målet (35). Til gengæld har stridskøllerne – især stridsplejlerne – været at opfatte som yderst offensive våben, som det, sammenlignet med sværdet, har været overordentlig vanskeligt at parere med.

Som omtalt forsvandt den langskaftede stridskølle, brugt som infanterivåben, atter – i høj grad »overhalet» af pike og hellebard – og våbnet blev tilbage, nu kun som ryttervåben, populært kaldet »hjelmknuser».

Samtidig – ca. i 1500-tallets første fjerdedel – udvikler rustningen sig stort set i to hovedtyper, dels hel- eller fuldrustningen for rytteren, dels et lettere infanteriharnisk, som forbedredes ved indførelsen af den såkaldte »landsknægtrustning». De store, hvervede landsknægthære, der fremkom som en følge af kejser Maximilian I's (1459-1519) berømte hærordning, var væsentligst infanteri, og disse fodmarcherende styrker havde behov for et lettere og mere mobilt panser. Karakteristisk for disse modeller var de særligt udformede skulder- og lårbeskyttelser. Skuldre og overarme – ofte især venstre side, der i dækstilling med langspyd eller hellebard vendte frem mod angriberen, blev således nu beskyttet af en serie, ved harniskkraven fastgjorte, forskydelige skinner, medens lårene blev dækket af særlige, forlængede hofteskørter, der som regel nåede ned til knæene.

Landsknægtrustningen, der bl.a. kan studeres på et kendt portræt af »landsknægtenes fader» Georg von Frundsberg (1473-1528), kompletteredes ved en åben stormhue, der i modsætning til den lukkede hjelm med visir, gav et godt udsyn, og panserhandsker med bøjelige led. At underbenene ikke pansredes, er forståeligt, da denne pansring i så fald må have virket hæmmende ved de lange, hurtige fodmarcher, der ofte indledte landsknægtafdelingernes manøvrer og iøvrigt karakteriserede disse styrkers taktik (36).

Denne periodes stridskøller kan stort set deles op i en række hovedtyper, der alle består af et skaft – rundt eller evt. firkantet – af træ eller jern og et løst slaghoved af jern (evt. bronze) smedet på en jerndølle, der var til at sætte ned over skaftet (37). Dertil kommer en række varianter og kombinationer af de eksisterende hovedgrupper (38).

Typologisk må våbnet inddeles efter slaghovedets form, og hovedtyperne af dette var (fig. 5):

1) Et nærmest cirkelrundt, konisk, pærehovedformet eller ovalt jernhoved med radielle lameller, flanger eller slagblade,

2) Et nærmest konisk, profileret jernhoved, hvor de radielle slagblade er trukket ud i spidser, hvorved slaghovedet nærmer sig »morgenstjernen«s udseende,
3) Et cirkelrundt eller ovalt jernhoved hvori i godset udarbejdede runde eller rhombeformede knopper eller indslåede pigge,
4) Et hammerformet hoved af jern med et rundt eller firkantet slaghoved og den bagudvendende del trukket ud i en lang, bøjet spids eller næb, populært kaldet »ravne«- eller »papegøjenæb».

Sammenlignet med sværdene er der ikke bevaret ret mange stridskøller. En undersøgelse af 47 komplette og fuldt intakte stridskøller i Kungl. Livrustkammaren, Stockholm, The Tower of London, Wallace Collection, London, Landeszeughaus, Graz, Tøjhusmuseet og Nationalmuseet, København, giver til resultat, at gennemsnitslængden for dette våben, incl. slaghoved, andrager 56 cm.

De to hovedkomponenter, våbnet består af, er altså slaghoved og skaft med greb eller håndtag. Sidstnævnte er vidt forskellige. Nogle koller har et langt, læderbeviklet greb, der tillader en glimrende fatning med to hænder. Andre har et mere sindrigt udført greb, langt de fleste for enhåndsfatning, med rillet, nubret eller snoet bevikling. Hos hovedparten ender grebet i en stor dupsko, knop eller kontravægt. Enkelte typer har øverst ved grebets begyndelse monteret en stor jernskive rundt om skaftet. Den har skullet tjene som en beskyttelse af hånden ved fx en parade mod en sværdklinge, der gled ned langs skaftet. Flere af eksemplarerne er ved slaghovedet forsynet med en lang bæltehage, der går ned parallelt med skaftet. Man kunne med den anbringe våbnet i bæltet og derfra hurtigt trække det, formentlig hurtigere end et langt sværd (39).

En særlig type var »stridshammeren«, der egentlig mere var en slags hammer end en kølle (fig. 5). Den havde fortil et slaghoved som en moderne, almindelig hammer og bagtil udsmedet en lang, bagudbøjet spids eller od, der kunne minde om et ravnenæb. Dette næb var beregnet til at slå hul i en hjelm – populært fremstillet efter samme princip som en dåseåbner – og trænge ind i hovedet på modstanderen og har formentlig været farligere og mere frygtet end det almindelige køllehoved. Der eksisterer stridshamre, hvor der på hammerhovedets slagflade er graveret monogrammer/slægtsvåben. En international tradition herom siger, at krigsførelsen i dette våbens brugsperiode kunne være mere eller mindre forsonlig, og løsepenge for højtstående fanger spillede ofte en betydelig rolle i modsætning til vore dages krige. Man kunne således ved en kamps begyndelse erklære »Guter Krieg!» eller »Böser Krieg!», alt efter hadets størrelsesorden til modstanderne. Erklæredes »Guter Krieg!», betød det, at man gerne tog fanger til udveksling eller løskøbelse. Dekreteredes »Böser Krieg!», var der ingen pardon, og evt. fanger måtte regne med at blive nedsablede. Sidste foreteelse fandt ofte sted, når styrker af forskellig trosbekendelse, fx i de store religionskrige i 1500-tallet, kæmpede mod hinanden. Det kunne, siger traditio-

nen, være praktisk, at man med et slag med hammerhovedet på den tilfangetagnes hjelm eller harnisk »mærkede» sine fanger, så man bagefter kunne få sine velfortjente løsepenge (40).

Ligesom blankvåbnene har været det fra Oldtiden, var stridskøllerne og -hamrene også genstand for forskellige former for udsmykning ud fra den historiske kendsgerning, at jo højere rang, den pågældende officer/fører havde, jo rigere og mere facetteret var udsmykningen af hans personlige våben.

En gennemgribende påvirkning i den henseende stammer i høj grad fra Tyrkiet, fra det ottomanske kejserrige, hvis tropper – først og fremmest under den krigeriske sultan Muhammed II (1451-81) – mere og mere bredte sig nordpå på Balkanhalvøen.

I april 1453 indesluttede en tyrkisk hær på 150.000 mand det byzantinske kejserriges hovedstad Konstantinopel og blokerede samtidig den berømte indsejling til byen (det gyldne Horn). Mod denne overmægtige fjende kunne kejser Konstantin XI (1448-53) kun stille 8000 regulære soldater og et genuesisk korps på 700 mand. Tyrkerne skred til en regelmæssig belejring og indsatte for første gang i historien tungt artilleri i større tal og skød regulær, koncentreret brecheskydning i murene. Den 30. maj satte hovedstormen ind med det frygtede janitsharkorps i spidsen. Kejser Konstantin faldt selv på muren med sværd i hånd, og det byzantinske kejserrige ophørte at eksistere. Muhammed II flyttede sin hovedstad til byen, der fra nu af benævntes Stambul (41).

Det blev begyndelsen til en lang række voldsomme, tyrkiske felttog op gennem Balkan. I 1456 belejrede de Beograd, men kastedes tilbage af en ungarsk hær. Samme år besatte de Athen. I 1459 besatte tyrkerne Serbien og gjorde landet til en ren tyrkisk provins, og i 1460 erobredes og besattes hele den peloponnesiske halvø, medens Bosnien og Albanien erobredes i 1460'erne. Så langt nordpå som til Venezias grænser og Budapest (1526) nåede tyrkerne i løbet af 1500-tallet. Albanien »fortyrkedes» i 1470'erne, størsteparten af befolkningen gik med tiden over til Islam, og albanerne udviklede sig efterhånden til at blive sultanens bedste soldater. Endelig i 1499 erobredes Montenegro, hvormed den osmanniske erobring af Balkan i hovedsagen var fuldført (42).

Denne langvarige, yderst fremmedartede besættelse, der fortsætter langt ind i 15- og 1600-tallet, og samtidig forsøg på kolonisering og kulturel påvirkning sætter sine dybe spor på våbnene i Vesteuropa, bl.a. stridskøllen og især stridshammeren, som i vid udstrækning i rigt udsmykkede udgaver efterhånden benyttedes som værdighedstegn for højtstående, tyrkiske officerer.

Der eksisterer i dag stadig eksemplarer, hvor udsmykningen – foruden vesteuropæiske stilformer – også tydeligt bærer umiskendeligt præg af orientens arabesker, rankeslyng, tegn m.v., herunder en rig besætning med fx perler og rubiner, evt. i krans om skaftet ved grebet eller oven i købet om selve slaghovedet, hvorved

våbnet selvsagt totalt mister sin betydning som brugsvåben og overgår til at blive et rent værdigheds- og kommandotegn.

Fornemme damasceringsarbejder og indlægninger med ædle metaller og emalje i særdeles smagfuldt udførte former, medaljoner med indlagte kameer i udsøgte relieffer haves fornemme eksemplarer med tilligemed andre opfindsomme prydelser, der helt klart røber, at det kun var værdighedstegn for de allerøverste, rigeste førere. I-sær skal fremhæves de typer, hvor der på såvel skaft som især slaghoved er udarbejdet ovale felter med indlægningsarbejder – ofte milanesisk arbejde, der viser figurer, forestillende fx musikken, berømmelse, Venus og Cupido m.fl. Også andre af antikkens guder har vundet indpas, fx Mars, Hercules, Diana og Flora eller cirkulære eller ovale kartoucher med romerske krigere i kejsertidens reliefsmykkede harnisk. Ligeledes former, hvor der kan ses rester af bemaling med forskellige farver, er bevaret. Eksemplarer, hvor udsmykningen tydeligt er af tyrkisk oprindelse, er begribeligvis fortrinsvis bevaret i våbenmuseerne i Østrig og i Balkanstaterne (43). Endvidere var der typer, der var sammensat af to eller tre stykker til at skrue sammen i forlængelse af hverandre og i bunden af grebet en ring til fastgørelse af en håndledsrem.

Den rette brug af såvel stridskølle som stridshammer har givet krævet en god øvelse. Stridskøllen har den fordel – i modsætning til sværd og økse, der nødvendigvis skal ramme med æggen for at have den tilstræbte effekt – at skulle våbnet under kampens ophidselse og tummel dreje sig en smule i hånden eller i slagbanen, betød det ikke så meget, da slaghovedet hele cirklen rundt var udstyret med de elementer, der skulle volde skade, pigge, slagblade/lameller/flanger eller knopper foruden selve slaghovedets vægt.

Nærv. forf. har haft lejlighed til at fatte og svinge eksemplarerne på Tøjhusmuseet. Nu kan man som bekendt ikke måle fortiden med nutidens målebånd, trods forf. dyrkelse af såvel sabel- som fleuretfægtning gennem flere år, og forf. fysiske tilstand og især armkræfter kan næppe sammenlignes med en professionel europæisk eller tyrkisk rytterofficers fra 1500-tallet.

Trods denne forskel, som næppe falder ud til forf. fordel, er det uafviseligt, at skelner man mellem langskaftede og kortskaftede køller/hamre, er det tydeligt, at de kortskaftede har været langt de nemmeste og især hurtigste at anvende.

Den uheldige, men nødvendige placering af våbnets tyngdepunkt helt ude i den fjerneste ende medfører, at jo længere skaftet bliver – og rækkevidden derved øges – jo vanskeligere og især langsommere bliver det at svinge våbnet, og, hvad der vel har været det mest fatale, jo sværere bliver det efter et mislykket eller pareret slag hurtigt at få våbnet tilbage i dæk- eller udgangsstilling (44).

Det har været (og er!) et frygteligt nærkampvåben. Den kirurgiske virkning af et veltruffet slag mod et hoved har været katastrofal og med datidens lægevæsens indsigt næsten umuligt at helbrede, sammenlignet med virkningen af et sværdhug, der var mere reelt at behandle som et – bredt sagt – større snitsår.

I heldigste tilfælde, hvis en hjelm tog noget af for slaget, fremkom formentlig en hjernerystelse, der slog den ramte »ud». Trængte våbnet igennem og ramte issen med stor kraft (selv om en del af slagkraften blev »hængende» i hjelmen), ville der fremkomme komplicerede former for kraniebrud, måske med uregelmæssige »stjerner» i hovedskallen, som når fx en glasrude rammes af en stor sten i stærk fart. Dertil kom øjeblikkelige indre blødninger, der næppe ville være behandling for (45).

Det er karakteristisk, at det på sin vis underlige, næsten tidløse våben atter og atter dukker op i historien og næsten altid som almue- eller partisanvåben. Så sent som under 2. verdenskrig 1939-45 sås det anvendt i primitive, men givet effektive former, både som en slags torturinstrument i tyske koncentrationslejre og Gestapoformationer samt i frihedsbevægelserne i nogle af de besatte lande.

En stok var op gennem 17- og 1800-tallet også tegn på en fornem person, og det var almindeligt, at velsituerede personer til dagligt brug bar stokke med hammerformede hoveder, utvivlsomt indirekte en rest fra stridshammeren. Endnu i 1800-tallet bar den norske almue i visse landdistrikter den gamle stridshammer som en pålidelig ledsager i mørke og øde egne (46).

Stridskøllen og -hammeren er også — som andre brugsvåben — blevet brugt som skjoldfigur i dansk (og udenlandsk) heraldik. En gennemgang af samtlige danske adelsslægters våbener viser, at den middelalderlige slægt Kule fra Sønderjylland, nævnt 1314 med hr. Bertram Kule, ridder, i et blåt skjold har ført to krydsede, opadvendte hvide stridskøller med pigge, nærmest af type 3. Tilsyneladende er stridshammeren også benyttet. Det kan dog næppe endegyldigt godtgøres, idet adelsgenealogen, professor H. Storcks (1839-1922) tegninger, der bygger på middelalderlige segl, seglfragmenter eller signeter, ikke giver fuldgyldige holdepunkter for, at det virkelig er stridshamre og ikke almindelige brugshamre, der er anvendt som skjoldfigur i de tre danske adelsslægter Smith »I», van Emrade og von Rades skjolde, om end sandsynligheden taler for, at i hvert fald nogle af dem meget vel kan være det (47).

Også en række danske adelsmænds eller adelsfamiliers gravsten fra 1500-tallet har afbildet stridskølle og -hammer. På disse udhuggede sten ses den afdøde ridder, iført fuld pladerustning, altid uden hjelm eller med opslået visir, og med enten sværd og/eller stridskølle/hammer i armen eller hånden. Dette gælder fx Strange Fastis sten i Aalsø kirke fra 1569 og brødrene Walkendorffs fra 1571 i Svinninge kirke (48).

I slutningen af 1500-tallet ebber anvendelsen af de to våben som brugsvåben ud og forsvinder som sådan i de følgende årtier, men fortsætter som værdighedstegn for de højeste førere/feltherrer eller fyrster, når sidstnævnte selv er med i felten, enten som virkelig »generalfeltmarskal» eller »kommanderende general» eller blot som den militære topfigur.

Den egentlige årsag til afskaffelsen af stridskølle og -hammer som brugsvåben er noget uklar og ikke tidligere undersøgt i dybden. En lang række forhold kan imidlertid tyde på, at den både årsags- og tidsmæssigt hænger nøje sammen med udviklingen og indførelsen af rytterpistolen.

Fig. 5. Stridshammer og stridskøller fra 15- og 1600-tallet i Tøjhusmuseet. — T.v. strids (rytter)hammer fra ca. 1530 (mus. nr. C 45/1942), muligvis dansk. Totallængde: 53 cm. Udarb. i jern m. grebskaller af træ. Såvel slaghoved som skaft har stregornamentering og spor af forgyldning (type 4). — I midten stridskølle fra ca. 1570 (mus. nr. C 113/1942) fra det holsten-gottorpske rustkammer. Totallængde: 85,6 cm (type 1). Slaghovedet, som er nærmest kugleformet, udgøres af 12 jernplader, 13 cm lange, stillet på højkant og radielt om et jernrør, som udgør skaftet, der dels er rundt, dels kantet. Pladerne er nittet t. røret, som nederst har indstukket et trægreb, uddrejet m. riller. — T.h. tyrkisk kommandostav af udformning som en stridskølle fra 1600-tallet (type 1). (Mus. nr. C 116/1942). Stammer fra det holsten-gottorpske rustkammer. Totallængde: 75 cm. Slaghoved og skaft er udført i sølv. Forneden er påsat et uddrejet trægreb.

Foto: Tøjhusmuseet

Fig. 6. Tyske hjullåspistoler fra Nürnberg ca. 1580. — Pistolerne er typisk centraleuropæiske i formgivning med ret spids kolbevinkel, relativt kortløbede og med store kolbekugler. Vægt: Ca. 2 kg. Længde: Ca. 50 cm. Kaliber: Ca. 14 mm. Den nederste pistol er dobbeltløbet og derfor udstyret med 2 låse. De omfattende og særdeles smagfuldt udførte gravørarbejder på haner, beslag og låse samt overdådige indlægningsarbejder med ben og udsøgte træsorter angiver tydeligt, at det er pragtvåben, der ikke har været båret af menigmand, men kun af de rigeste førere og adelsmænd.

Foto: The Tower of London

Skydevåben for personel til hest var kendt fra Middelalderens slutning, men havde ikke større udbredelse. Rytterne anvendte – ligesom infanteriet – ofte korte stangbøsser, der affyredes med los lunte.

Dette affyrings- eller påtændingssystem har været overordentligt besværligt at anvende for beredne, idet de ved affyringen nødvendigvis måtte slippe tøjlerne med begge hænder i forholdsvis lang tid. Det har derfor været et udtalt ønske at få udviklet et våben, der var egnet til brug i rytteriet, og som let kunne betjenes og affyres med den ene hånd, medens den anden fortsat fattede tøjlerne. Det eneste låsesystem, der eksisterede på dette tidspunkt, var luntelåsen, som alle infanteriets (og artilleriets) våben byggede på, og hvor det var naturligt, at begge hænder anvendtes under fatning, betjening, sigte og affyring. Ideen kunne dog først for alvor realiseres, efter at man havde fået konstrueret en gnistfremkaldende lås. Pistolen må derfor som våbentype være nogenlunde jævnaldrende med den lås, »hjullåsen», der muliggjorde det nye rytterskydevåben (49).

Hjullåsen er utvivlsomt opfundet i Nürnberg omkring 1500, og systemet bygger stort set på et fyrtøj af den type, som bl.a. er afbildet i Leonardo da Vincis (1452-1519) »Codex Atlanticus». I låsen frembragtes ved aftrækket en tændende gnist af gnidningsmodstanden mellem et riflet stålhjul, der blev trukket rundt ved fjederkraft, og en »fyrsten» af svovlkis (pyrit), som var anbragt mellem »kæberne» på en hane, der var nedlagt mod hjulet (50). Systemet virkede stort set som vore dages cigarettændere.

Hjullåsvåbnene var ved deres fremkomst overordentlig kostbare og vanskelige at skille ad og rengøre p.g.a. de mange komponenter, der indgik i låsene, og dertil betydelig mindre funktionssikre (omtrent hvert femte skud var en »klikker») end luntelåsgeværerne, og de formåede aldrig at udkonkurrere de militære, relativt funktionssikre luntelåsvåben i de store infanterimasser.

Derimod vandt de – da systemet nogenlunde var grundfæstet – med det samme udbredelse i rytteriet som bekvemme enhåndsvåben sammen med de korte karabiner (arab.: »karak», ildvåben). Det var også en fordel, at systemet var langt mere pålideligt i regnvejr end luntelåsen med den brændende lunte, ligesom hestene ikke kunne fordrage at have den brændende lunte tæt ved øjnene (51). Hver rytter udstyredes normalt med to stk., der blev ført i store læderhylstre, et på hver side af hesten foran sadlen.

Pistolerne i slutningen af 1500-tallet og det meste af 1600-tallet var alle glatløbede, overordentlig klodsede, tunge og med kort, effektiv rækkevidde (ca. 10-15 m). Der udvikledes geografisk en række forskellige skæfte- eller kolbetyper, men deres fælles træk var indledningsvis klodsethed og stor tyngde.

Især udvikledes de centraleuropæiske modeller – i modsætning til de vesteuropæiske – med en vældig »kolbekugle», der hovedsageligt gjorde fyldest som en nødvendig kontravægt mod den tunge pibe. Disse pistoler vejede omkring to kg, og

det er umiddelbart forståeligt, at en afskudt pistol, der blev fattet omkring piben og brugt som slagvåben med kolbekuglen som slaghoved, i virkeligheden nu havde skikkelse af en ret effektiv stridskølle.

Det er derfor en overordentlig sandsynlig hypotese, at man i stedet for de kortrækkende stridskøller og -hamre nu langt hellere bevæbnede sig med en eller helst to rytterpistoler, der rakte betydeligt længere, kunne nedlægge to modstandere på en afstand, hvor disse ikke kunne nå med hverken lanse, sværd eller stridskølle og ydermere – hvis skuddene svigtede – alligevel hurtigt kunne anvende pistolerne som probate slagvåben (52). Det skal endvidere understreges, at man meget hurtigt fandt frem til at konstruere dobbeltløbede pistoler, hvorved en med to pistoler bevæbnet rytter altså normalt var i stand til at uskadeliggøre fire modstandere, inden genladning var påkrævet (fig. 6).

Det er således umiddelbart indlysende, at overfor rytterpistolen måtte stridskølle og -hammer derfor nødvendigvis komme til kort.

For at rytteriet derefter på bedste måde kunne udnytte pistolernes ildkraft, tilpassedes en særlig angrebstaktik, den såkaldte »karakol», der – bredt sagt – svarede til musketerernes »kontramarch».

Rytteriet angreb herefter i en slags firkantformation i skarpt trav eller kort galop. Når 1. geled nåede ind på det fjendtlige infanteri på en passende afstand, affyredes pistolerne, hvorefter geleddet delte sig og veg ud langs afdelingens flanker for at ride tilbage og slutte op som sidste geled, hvorefter genladning fandt sted. Derefter red 2. geled frem, affyrede pistolerne o.s.v., en virkning, der næppe har været særlig stor, og som sikkert bibragte fjenden færre tab end et regulært indbrud med lanser og blanke våben (53).

Inden kølle og hammer overgår til at blive udelukkende værdigheds- og kommandotegn, haves eksempler på, at man forsøgte at kombinere kølle og pistol i ét våben. Man konstruerede sindrige modeller, hvor hele kølleskaftet samtidig var en pistolpibe med en form for aftrækkermekanisme og en hjullås nederst ved grebet. Systemet var ikke funktionssikkert for et robust feltvåben til massefremstilling. Det slog aldrig igennem og nåede kun i rigt udsmykkede former at blive brugt som en slags raffinementer af enkelte højere, velsituerede førere til hest (54).

Det forhold, at de to våben, stridskølle og -hammer, efterhånden i rigt forsirede og smykkede udgaver havde været brugt af de øverste førere, der – uanset våbenart – altid var til hest, og hvor det efterhånden var udelukket, at de frivilligt mistede overblikket ved personligt at deltage i håndgemænget, medførte, at de tilsyneladende var blevet så værdsatte som værdigheds- og fremfor alt myndighedstegn, at de overlevede i krigsførelsen. Man har måske også i denne periode i renæssancen set bagud til Antikkens Rom, som man i mange henseender i høj grad sværmede for, og i nogen grad efterlignet imperatorernes værdighedssymboler, stavene på fx statuerne af Augustus, Titus og Tiberius.

I forenklede former, hvor det brugsmæssige var helt forsvundet fra de to våbentyper, endte de altså i de sidste årtier af 1500-tallet som rene værdigheds- og decide-rede kommandotegn for de øverste hærførere og førere af større troppeled under feltherren. Det var på samme måde som »profossen» – den øverste militærpolitiofficer – havde en med våbenskjold prydet stav eller stok på ca. 90 cm længde, benævnt »regiment», der – som en slags politiskilt – symboliserede feltherren og dennes kommandoret og gav profossen uindskrænket myndighed og arrestationsret over alle i hæren, uanset grad (55).

Det er lidt uklart, da det til rådighed værende kildemateriale ikke fuldt ud afdækker forholdet, hvem der i denne periode bar den nye feltmarskal- eller kommandostav. Omsat til vore dages hær må man nok fastslå, at den – i tiden før de ensartede uniformers indførelse – blev båret af personel af det, vi i dag ville benævne »generalsklassen» (56).

Den blev den adelige eller fyrstelige condottiere's eller hærførers værdighedstegn og fremfor alt kommandotegn overfor de hvervede tropper, ofte i vid udstrækning udlændinge, der havde aflagt faneed til den pågældende fyrste, hvem hærføreren, der ofte selv var udlænding, havde givet sig i tjeneste hos, enten for stedse eller for et bestemt felttog eller et nærmere fastsat åremål.

Staven i hærførerens hånd var symbolet på fyrsten, der nu oftest slet ikke var med i kampen, som han normalt havde været det i det meste af Oldtiden og Middelalderen.

En særlig form for ceremonielt æresvåben skal kort medtages her.

Det drejer sig om de bemærkelsesværdige ceremonisværd, store tohåndssværd, som blev båret foran en rangsperson eller fane. De kendes især fra de tyske landsknægtkompagnier. Her var fanevagterne eller drabanterne om de øverste officerer udrustet med sådanne sværd. Ceremonislagsværdets ringe brugsværdi fremgår af, at slagsværdbærerne foruden dette våben, som de bar over skulderen (fig. 7), også havde et mere håndterligt sværd som personligt våben og til overflod oftest dolk. Brugen af dette store sværd var almindelig i 15- og 1600-tallet.

At benyttelsen af sværdet som værdighedstegn for en højtstående krigsherre indenfor dansk kulturområde har været kendt, fremgår af et spottedigt om den kendte Malmøborgmester Jørgen Kock (d. 1556). Digtet, der antagelig stammer fra tiden omkring Grevens Fejde, hvor Jørgen Kock forsvarede Malmø, skildrer, hvorledes han drager rundt i byens gader,

»Och lade sig beszee i sin pantsirplade,
For mand skall tenke at hand saa mandelig er,
Ladir hand it dragit slagszuerd eptir szig bere
Och II partisaner och een hagebøsse –»

Også i orlogsflåden har slagsværdet været anvendt som magt- og værdighedssymbol.

Kaptajn Otto Blom meddeler således i sit værk »Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøjhuse og Vaabenforraad», Kbh. 1877, at til fx orlogsskibet »Trefoldigheden» tildeltes i 1660 »et heelt og et halvt Slagsværd» og til »Norske Løve» s.å. »to halve Slagsværd». Betegnelsen »heele» og »halve» skal givet stå som et udtryk for sværdenes størrelse. Blom konstaterer endvidere, at slagsværd på Christian IV's tid ofte uddeltes »til Skibsbrug, men i et saa ringe Antal, at det ser ud, som om disse Vaaben har været forbeholdt Skibenes Befalingsmænd, hvad der selvfølgelig ikke har hindret disse i tillige at bære Rapiren eller et andet Sidevaaben». Dette svarer meget godt til forholdene til lands.

I den sidste del af 1500-tallet er det, som om der vokser en international tradition frem for, hvorledes kommandostavenes udformning er. Denne tradition følges også i den danske hær og flåde.

Førstehåndskildematerialet for denne påstand er de mange bevarede malerier og stik fra perioden, hvor kommandostave ses, idet der i Danmark desværre ikke er bevarede egentlige kommandostave fra perioden omkring 1600 (57). Basisudsagn er der tilsyneladende heller ingen af.

Det ser ud til, at der på baggrund af disse kilders repræsentativitet kan bestemmes en relativt generel brugstype, bortset fra individuelle pragt- og evt. kroningstyper (herom senere), der gennemgående består af en ca. 60 cm lang, cirkulær stav, enten af træ eller metal, som regel sortmalet – evt. lys – eller beklædt med sort læder eller fløjl, evt. med forgyldte beslag i stavens begge ender, gående nogle cm op på denne, og som regel uden yderligere prydelser.

Om end denne model bliver mere almindelig omkring 1600, så bemærkes den dog allerede her i Norderuopa i 1500-tallets anden fjerdedel. Fx ses i Greven af Solms »Kriegsordnung» fra 1545 adskillige træsnit, hvor en række højtstående, rustede rytterførere – eller førere til hest – er udrustede med stave af denne type, tilsyneladende dog uden endebeslag. Det gælder således graderne »Feltmarskalk», »Oberster Lieutenant der Landsknechte», »Reuter Wachtmeister», »Reuter Quartiermeister», »Oberst über alle Provossen» og »Oberster Zeugmeister» (fig 7). (58). Endog så tidligt som fra tiden omkring Grevens Fejde 1534-36 ses lybækkernes fører grev Christoffer af Oldenborg bærende en kommandostav af denne model (fig. 8).

To af de bedst kendte førstehåndskilder fra den unge Christian IV's (1588-1648) første regeringsperiode er to afbildninger af kongen, der på begge må siges at være iført »feltdragt» i modsætning til »galla» eller repræsentativt fyrsteskrud.

Den første er Jacob van Doorts helfigurmaleri på Amalienborg Slot fra 1610, altså umiddelbart før Kalmarkrigen. Kongen er her iført fuldrustning med skærf og hjelmen stående på et bord ved siden af. Ved venstre side bæres den svære rytterkårde med bøjlefæste, og i højre hånd holdes kommandostaven.

Den anden er en tegning af F.C. Lund (1826-1901) af Karel van Manders i 1859 brændte tapet på Frederiksborg Slot. Den viser kongen til hest, udstedende befalinger

Fig. 7. Landsknægtafdeling (infanteri) på march. – Forrest ses hellebardister og pikenerer, derpå følger trommeslager og den nærmest overpyntede fanebærer, førende en med et Andreas-kors prydet fane. Bag fanebæreren følger fanevagterne, bevæbnede med tohåndssværd og personligt våben, kårde eller det korte, brede landsknægtsværd, »Katzbalger». Til venstre ses feltherren i fuldrustning, ridende på en ligeledes rigt udsmykket, rustet hest. I højre hånd fører han kommandotegnet, feltmarskalstaven, støttet mod sadlen. – Kobberstik i Leonhard von Freundsbergers »Vom Kayserlichen Kriegsrechten», Frankfurt a.M. 1571

Foto: Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling

Fig. 8. Grev Christoffer af Oldenborg (1504-66). – Efter en spændingsmættet ungdom som condottiere i forskellige magters tjeneste sluttede han 1534 forbund med Lübeck om Christian II's befrielse og genindsættelse. Han besatte og styrede i dennes navn størstedelen af Danmark, men måtte efter slutningen af Grevens Fejde overgive sig til Christian III. Resten af sit liv levede han som lejetropfører for forskellige tyske fyrster. Han var meget litterært interesseret (hvad bogen skal indicere), og man påstod, at han aldrig red i felten uden at have sin Homer på originalsproget i sadeltasken. Tillige var han dog gennemtrængt af datidens krigerstands afstumpede brutalitet. Han ses her i fuldrustning, førende i højre hånd sin feltmarskalstav. I skjoldets 1. og 4. felt ses de oldenborgske farver, i guld to røde bjælker, i dag det danske kongehus' farver. – Kobberstik fra ca. 1550

Foto: Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling

til tropperne foran det belejrede Kalmar, der i 1611 blev taget med storm og givet til pris for tropperne (59). Ved hestens venstre side ses kården og en af de lange rytterpistoler i hylster, og i højre hånd peger kongen med kommandostaven ud mod de forbimarcherende musketerafdelinger, der tilsyneladende er ved at formere sig til hovedstormen.

I stigende grad op gennem 1600-tallet og langt ind i 1700-tallet ses staven afbildet på portrætterne af kongerne, Gyldenløverne m.fl. og de øverste danske eller indforskrevne udenlandske hærførere og »feltmarskaller«/»generalfeltmarskaller«, hvilke grader begynder at blive mere almindelige omkring 1650, i modsætning til de gamle betegnelser »feltherre« eller »feltøverste« (60). Som stav til brug i tjenesten/felten beholder den i store træk det skildrede udseende, til den udgår af brug.

Det skal i denne forbindelse bemærkes, at brug af rustning i krigsførelsen bortfaldt endeligt omkring 1650.

I Trediveårskrigen, der sluttede 1648, brugtes såvel fuldrustninger for kyrasserer som lettere harnisk for pikenerer til fods, men i Svenskekrigene 1659-60 og Skånske Krig 1675-79 var de stort set borte. Som symbol på den højtstående krigerværdighed var det for kongerne og de øverste officerer dog på mode helt op i slutningen af 1700-tallet at lade sig portrættere iført rustning uden hjelm.

Årsagen til dens endelige sortie i krigsførelsen var håndskydevåbnenes stadige udvikling. Disse havde nu nået en sådan effekt, at fortsat brug af panser ville medføre pladetykkelser af sådanne dimensioner, at de blev umulige at bære for såvel personel som heste (61).

Da fx nogle af de danske generaler i Skånske Krig skulle portrætteres, måtte man skrive til København og anmode om at få et par brystharnisker oversendt, da der ved hæren i Skåne ikke fandtes et eneste (62).

Derimod eksisterede der ved siden af »brugsfeltmarskalstaven« en række individuelt udformede pragtkommandostave til brug for kongerne, formentlig ved mere ceremonielle begivenheder, der skulle tjene til at kaste glans over kongen, både som monark og øverste hærfører og sikkert også øverste chef for flåden.

Disse stave beror i dag i De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg Slot og indgår delvis i kronregalierne. De er alle udformede på en sådan måde og udstyrede med en sådan pragt, at enhver tanke på deres anvendelse som slagvåben i felten er udelukket, om end man hos enkelte modeller tydeligt kan genkende rester af den gamle stridskølles udseende.

Da de aldrig tidligere er skildret i dansk historie, herunder med henblik på militærhistorien, skal de tre mest karakteristiske af dem her gøres til genstand for en nærmere undersøgelse. De er typologisk uadskilleligt forbundne med kommandostaven til brug i felten/tjenesten (63). En reglementarisk betegnelse for denne har tilsyneladende aldrig eksisteret.

Det må samtidig konstateres, at af egentlige eksemplarer eller levninger af fortidens kommandostave er der bevaret yderst få i danske museer.

Tøjhusmuseet har en, skønsmæssigt fra 1860, fra Frankrig, og da den altså er fra udlandet, er den ikke inddraget i denne afhandling. Roskilde Domkirke har to fra ca. 1650 og 1700 og Rosenborg museet syv eksemplarer, der stort set er fra perioden 1660-90.

Endelig er på Schackenborg i Sønderjylland feltmarskal Hans Schacks (1609-76) stav og på feltmarskal Claus Ahlefeldts (1614-74) kiste på Tranekær ligger dennes stav. Blandt Rosenborg museets eksemplarer er et par stykker – bl.a. en i smukt udskåret narhvaltand, som angiveligt har tilhørt Christian IV – men som museet har mistænkt for at være forfalskninger, da de stammer fra Frederik VII's våbensamling.

Det fremgår af Rosenborg-stavenes proveniens, at de dengang – ligesom profossens myndighedsstav benævntes »regiment» – tilsyneladende kaldtes »kommando» (64). Det kan derfor utvivlsomt være lidt af en skønssag, om man benævner staven en »kommando» eller »feltmarskalstav». Det må rette sig efter den pågældende historiske periode. Kongen var i hvert fald efter suverænitetens indførelse 1660 altid den øverste chef for samtlige væbnede styrker, om end det vel – bortset fra Frederik VI – kun var af navn. Heri er dog næppe noget nyt siden vikingetiden.

Med den ældste af de tre stave har vi en sikker dokumentation for, at den gamle stridskølle, der uden udsmykning anvendtes som brugsslagvåben, gennem overgangsformer, overgår til udelukkende at blive værdigheds- og kommandosymbol. Denne stav, der altså oven i købet er i dansk eje, må med stor sikkerhed opfattes bogstaveligt talt som »the missing link» i denne sag, staven, der historisk forbinder stridskøllen med feltmarskal-/kommandostaven (fig 10.) (65).

Den ses længst til venstre og kaldes »Frederik III's kommandostav». Den er udført helt i drevet sølv. Staven er tydeligt udformet med et greb eller håndtag nederst på staven, hvilket ellers er ukendt på så sene kommandostave. Håndtaget er tydeligt adskilt fra selve skaftet med en bred, ornamenteret, rundgående vulst. Nederst på håndtaget er en tilsvarende vulst, der hindrer hånden under fatning i at slippe grebet. Allernederst ses en dupsko/kontravægt, der er udformet som et støbt, ciceleret løvehoved.

Et stykke oppe på skaftet er pånittet en støbt, ornamenteret sølvplade i form af en oval laurbærkrans og indeni denne Frederik III's kronede monogram. På stavens anden side er adskillige huller, der viser, at der her har siddet et andet våben, som desværre er borte. Den øverste ende er – ligesom den nederste under håndtaget – udformet med et tungt »hoved» i form af det samme løvehoved som forneden.

Kommandostaven har begribeligvis kun været en pragtstav, men dens tyngde, dens særdeles felt- eller brugsmæssige udformning med et typisk håndtag indicerer, at den ville have været (og er!) et probat slagvåben og det i en tid, hvor hjelmen var på tilbagetog, og de store, bredskyggede filthatte var brugelige næsten overalt i hærene, for det tunge rytteri dog ofte med en jernkalot under hatten.

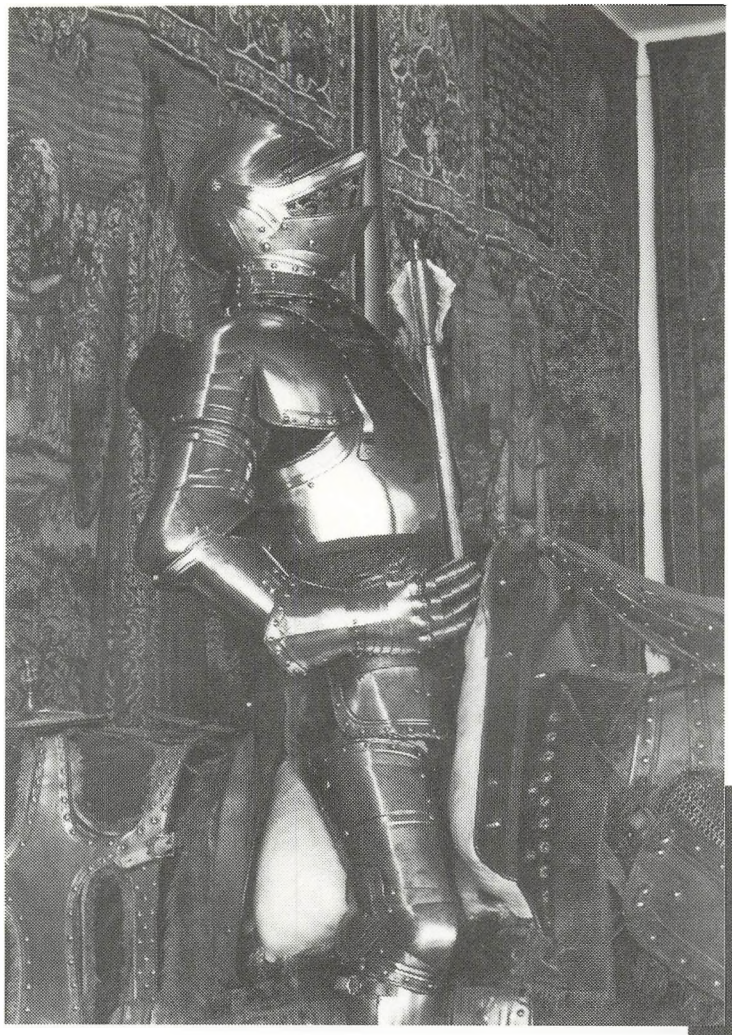

Fig. 9. Fuldrustning for højtstående rytterofficer, dateret 1545, fremstillet i Innsbruck, tilligemed stridskølle. – Rustningen stammer opr. fra fyrst Soltikows samling i Paris, hvorfra den i 1855 købtes af Nationalmuseet i Danmark, i hvis 2. afd. den er i dag. Brystharnisket er et såkaldt »feltkyras», som er særdeles velbevaret. Stålet er teknisk set fremragende forarbejdet og står m. blank overflade. Den egale overflade, de velafbalancerede størrelsesforhold, den ensartede tovsnoede bort og den for Innsbruck meget typiske udformning af randene: Opdrevne lister m. smalle, forsænkede randstriber som eneste ornamentale berigelse af fladerne viser det velformede plattenslagerarbejdes faste, plastiske enhed. (Mus. nr. 21521). I højre panserhandske holdes en stridskølle fra samme periode m. skaft af jern og slaghoved m. profilerede lameller eller slagblade, nærmest af type 2.

Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet

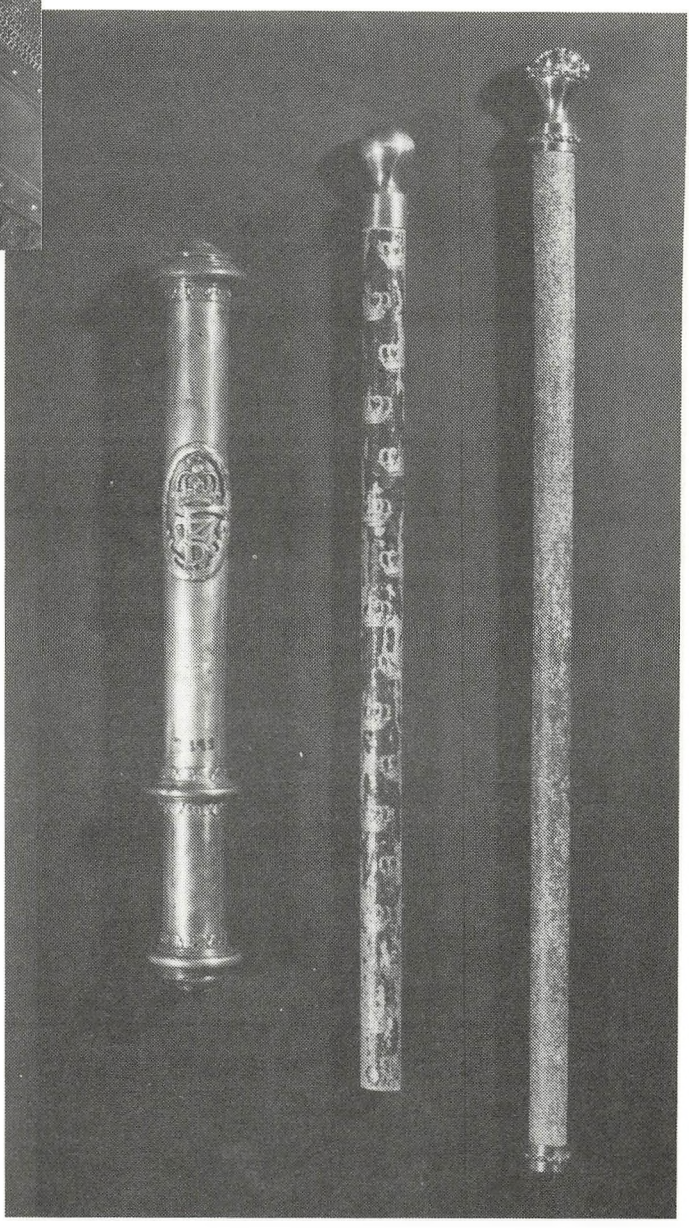

Fig. 10. Pragtkommandostave i De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg Slot. – T.v. Frederik III's stav i sølv m. kongens kronede navnetræk (mus. nr. 7-193). Længde: 44 cm. – I midten Christian V's stav af grønt lakeret træ m. forgyldte kroner og knap i forgyldt metal (mus.nr. 7.248). Længde (afkortet): 57,3 cm. – T.h. stav, tilh. Christian V, af krideret træ og knop og endebeslag af guld, besat m. diamanter (mus. nr. 6.440). Længde: 67,5 cm

Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet

Der er nogen usikkerhed om dens proveniens. Den er oprindelig afgivet fra Søetatens Mindesamling på Gammelholm, jf. Marineministeriets ordre af 8/3 1861 v. skrivelse fra Søetatens Konstruktionskammer af 11. s.m. (66). I skrivelse af 19/12 1841 fra overhofmarskal O.C. Haxthausen (1777-1842) til kommandanten på Rosenborg oberstløjtnant C.H. Sommer († 1851) oplyses det, at kommandostaven i 1823 var blevet afgivet til Modelkammeret af Holmens overekvipagemester kontreadmiral J.C. Krieger (1752-1824) som en til ham af hans formand i embedet afleveret og fra »ældre Tider» til Holmens chefspost hørende kommandostav, der »antoges» ikke at have tilhørt Frederik III personligt, hvorfor den dengang ikke blev afleveret til Rosenborg (67).

Den midterste stav har formentlig tilhørt Christian V. Den er udført i træ, der er bemalet med grønt lak og kongekroner i forgyldning. I den ene ende sidder som afslutning en pæreformet knap i forgyldt metal med et graveret, kronet C 5. Staven er ikke komplet, idet den tydeligt er afkortet. Der har utvivlsomt i den modsatte ende siddet en tilsvarende metalknap, som nu mangler. Der eksisterer ingen oplysninger om, hvorfra og hvornår staven er tilgået museet (68).

Staven længst til højre er udført i krideret træ og kaldes Christian V's »kommandostav». Knap og endebeslag er af guld. På knappen er monteret en rig besætning af store og mindre diamanter, der i form danner en krone med seks bøjler. Kronens underkant dannes af en krans af 28 mindre stene, hvis bøjle dannes af fem lign. stene, ialt 30. Mellem bøjlerne sidder i alt seks store stene og i kronens top en lign. sten. Ialt sidder i kronen 65 diamanter. Ingen mangler. Forneden på knappen (under dens hals) er en krans af 24 mindre stene. På stavens endebeslag sidder endvidere en krans af 24 mindre diamanter (69).

De tre nævnte stave er så afgjort atypiske og klart særlige pragtstave for en fyrste, ligesom de – set ud fra et musealt synspunkt – selvsagt er klenodier i et dansk, kongeligt museum, og man kan kun glæde sig over, at de er bevaret.

Også prototypen skal gøres til genstand for en undersøgelse, og man kan kun beklage, at der ikke er bevaret så mange af dem, som det er tilfældet med pragtudgaverne, da nærv. fremstilling forståeligt mest tager sigte på disse som de – militært set – mest interessante. Det falder muligvis i tråd med det tilsvarende forhold blandt såvel blank- som skydevåbnene, at der også er bevaret flere individuelle, smukt udstyrede »selvejervåben» end de massefremstillede menigvåben, der formentlig hurtigere er gået til eller omdannede (70).

I Roskilde Domkirke hænger to stave, som må siges at være stave til brug i tjenesten eller felten (fig. 11). Den ene udmærker sig oven i købet ved at have tilhørt en dansk søofficer.

Det drejer sig om rigsadmiral Ove Gjeddes stav. Den er udført i metal og stramt overtrukket med sort fløjl. I hver ende er monteret forgyldte messing- eller tombakbeslag uden profilering eller dupsko i enderne. Stavens eneste pynt er på hvert ende-

beslag ind mod stavens midte, hvor beslaget er smukt udformet som en slags »blonde»- eller »kløverblads»-kant. Ellers er den helt uden udsmykninger.

Hvornår Ove Gjedde har erhvervet staven, er uvist. Roskilde Domsogns arkiv og Rigsarkivet giver intet om stavens proveniens. Ove Gjedde trådte 1618 ind i marinen og sendtes af Christian IV som eskadrechef til Ostindien, hvor han grundlagde de danske kolonier Trankebar og Trinkomale. Efter hjemkomsten 1622 blev han lensmand i Norge og fik tilsyn med de norske krigsskibe. Under svenskekrigen 1643-45 kommanderede han en flåde, som opererede i Kattegat og Nordsøen. 1645 udnævntes han til rigsadmiral. Kort efter havde han det uheld, at hans admiralskib »Store Sophia» strandede, og han selv kom til skade. 1648 førte han Frederik III til hyldningen i Norge. Han var i Skåne under fredsbruddet 1658 og blev taget til fange af svenskerne, men løslodes tre måneder før sin død (71).

Det er fristende at hævde, at staven er overleveret ham, eller at han har fået tilladelse til at bære den af kongen i forbindelse med udnævnelsen til rigsadmiral, men det er og bliver en hypotese, om end den sikkert er i overensstemmelse med de faktiske forhold. Han kan dog muligvis allerede have båret den som eskadrechef før udnævnelsen til rigsadmiral. Hverken søværnet, museerne eller Marinens Bibliotek kender noget til staven (72). Den er et uigendriveligt bevis på, at stavene også anvendtes af de højstkommanderende i orlogsflåden, og de kan også ses på malerier af nogle af de kendteste admiraler og søhelte, fx Niels Juel (1629-97) og Cort Adeler (1622-75). Man må her dog være på vagt, idet man på nogle afbildninger (også udenlandske) kan forveksle staven med den enøjede, indslåede søkikkert, der med sine endebeslag nemt kan minde om kommandostaven.

Den anden stav i kirken minder meget om Ove Gjeddes, blot noget kortere, lidt tykkere og med kortere endebeslag uden »blonde»-kant. Også med den er vi på historisk gyngende grund, når vi vil forsøge at stedfæste dens proveniens, især dens alder.

Den har tilhørt generalløjtnant i artilleriet Andreas Harboe, skaberen af det »Harboe'ske skytssystem», der ligesom Ove Gjedde har haft en bemærkelsesværdig og rigt facetteret karriere. Han deltog som major i erobringen af Helsingborg og Landskrona Slot i Skånske Krig 1676. To år senere var han chef for det danske artilleridetachement, der deltog i kampene i Bohus len. 1679 udnævntes han til chef for Tøjhuset i Glückstadt og udnævntes 1682 til oberst og chef for Holstenske Artilleriregiment. I krigen 1700 var han chef for artilleriet. Afgivet med det danske ekspeditionskorps deltog han som chef for fem bataljoner i Den spanske Arvefølgekrig, og i 1703 sendtes han til hertugen af Marlborough ved Rhinen og deltog i erobringen af Bonn. 1704 fulgte udnævnelsen til generalløjtnant og »General en Chef» for det danske hjælpekorps. Ramt af et vådeskud fra en dansk skildvagt, hvis gevær gik af udenfor hans telt, døde han 1706 (73).

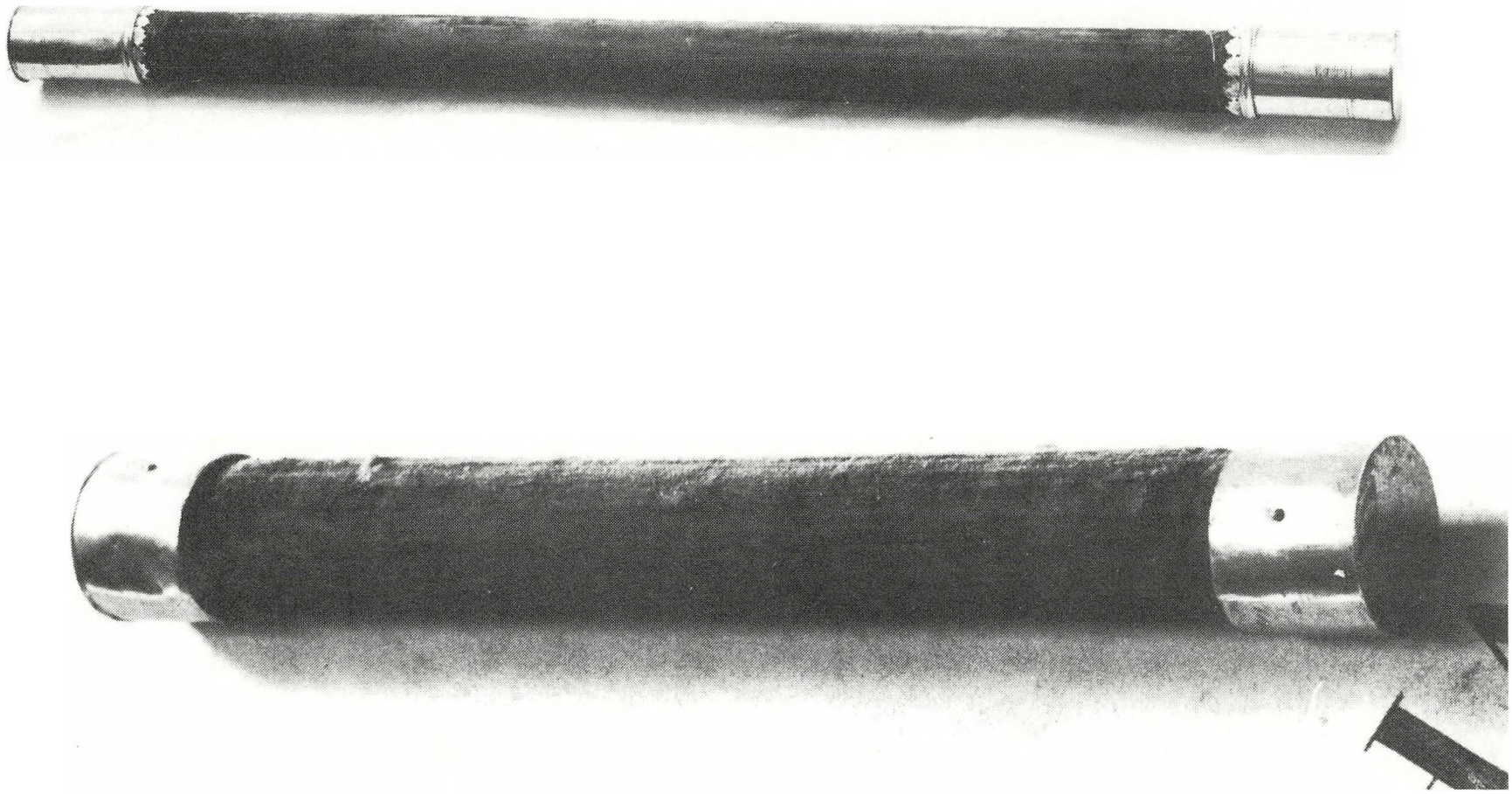

Fig. 11. Kommandostave i Roskilde Domkirke. – Øverst ses rigsadmiral Ove Gjeddes (1594-1660) stav, formentlig fra ca. 1645. Længde: 68 cm. Diameter: 4 cm. Endebeslagenes længde: 7,5 cm, incl. »blonde»-kanten, som måler 0,5 cm. (Hænger på en pille i Nordre Korrunding). – Nederst generalløjtnant i artilleriet Andreas Harboes (1648-1706) fra ca. 1700. Længde: 46,5 cm. Diameter: 5,5 cm. Endebeslagenes længde: 4,75 cm. (Hænger på en pille i Søndre Korrunding).

Foto: Henrik Clausen, Roskilde

Formentlig er staven givet ham ved udnævnelsen til generalløjtnant og chef for hele hjælpekorpset i udenlandsk tjeneste, måske for at stille ham lige med udlandets feltmarskaller, han skulle kæmpe sammen med.

Også fra udlandet haves fra omkring midten og slutningen af 1600-tallet talrige afbildninger af denne type kommandostav i hænderne på berømte fyrster og hærførere, hvilke to begreber ofte var sammenfaldende. Det gælder således samtidige gengivelser af fx Wallenstein, Tilly, Pappenheim, Torstensson, Karl I og II af England, Karl V, Ludvig XIV, Turenne, Condé, Marlborough, Prins Eugen, Villars, Carl X Gustav, Tromp, Wrangel, Gustav Adolf o.s.v., o.s.v. (74). Det er helt tydeligt, at der – ligesom for de forskellige typer af blank- og skydevåben – foruden de individuelt udformede pragt- og kroningstyper, der må siges at være atypiske – har udviklet sig en mode, som går igen i de fleste lande i Vesteuropa. For Østeuropa er forholdet tilsyneladende noget anderledes, idet man her åbenbart i højere udstrækning har bibeholdt den gamle stridskølle i pragtudgave, tilsyneladende med tyrkisk påvirkning, som kommandostav. Vi har på Frederiksborg Slot et maleri, knæstykke, af den polske vojvod eller fyrstelige feltherre Stephan Czarniecki, der med sit berygtede korps på 6000 mand, der havde kæmpet mod kosakker, tatarer og svenskere kom Danmark til hjælp i 1658 og kæmpede i Jylland under den danske øverstkommanderende feltmarskal Ernst Alb. Eberstein (1605-76). Vojvoden er malet i polsk, pelsbesat fløjlsdragt omkring 1650 med krumsabel ved siden og i højre hånd holdende en rigt udsmykket stridskølle med slaghoved af type 1 (75).

Som anført bliver brugen af betegnelsen »feltmarskal» eller »generalfeltmarskal» mere almindelig omkring 1650, nærmere betegnet 1660 i forbindelse med enevældens indførelse (76). Samtidig hermed kommer en stærk militær påvirkning fra Frankrig, hvor Ludvig XIV, »solkongen», med sin hær, sine omfattende krige, men fremfor alt sit strålende hof og dets stive ceremoniel, begynder at præge krigs- og hofvæsenet i Europa (77).

Samtidig hermed forsvandt den gamle, danske betegnelse for forsvarets øverstkommanderende »rigsmarsk», tidl. blot »marsk». Medens graderne/betegnelserne »feltherre» og »feltøverste» stammede fra tysk og kom med den stigende brug af udenlandske hvervede i 1500-tallet ind i hæren, er marsken en ældgammel grad i Middelalderens hære.

Ordet har ikke forbindelse med betegnelsen »marskal», der oprindelig kommer fra Frankrig. Det stammer etymologisk fra en sammenstilling af gl. tysk »marah», hest, og »scalc», tjener. Da ordet dukkede op i Danmark omkring 1200, afløste det en ældre kongelig embedsmand, der hed »staller», og hvis oprindelige opgave var at have tilsyn med kongens stald. Varetagelsen af de opgaver, der måtte løses i forbindelse med kongens mange rejser rundt i landet, blev varetaget af en særlig »fodermarsk», i vore dage – bredt sagt – Hofmarskallatet. Marsken blev fører for rytteriet og herigennem for hele hæren. Han blev rigsembedsmand, »rigsmarsk», og stod i

rang kun tilbage for »rigshofmesteren» (:c hofmarskallen) og »kongens kansler» (:c statsministeren). Marsken betragtedes som adelens særlige talsmand, og Rigsrådet havde derfor til tider indstillingsret (78). Da stillingen altså var forbundet med kommandoen over alle væbnede styrker, blev den til tider en magtfaktor overfor kongen og evt. Rigsrådet.

»Feltmarskal/generalfeltmarskal» blev betegnelsen for hærens øverstkommanderende (for orlogsflåden »generaladmiral»), indtil den forsvandt endeligt under Christian VIII (79). Selv om de danske konger altid formelt var øverstkommanderende og – foruden den de facto kommanderende general – bar kommandostav, har ingen af monarkerne båret graden. Det lå implicit – som før og senere i hærens historie – at når monarken selv var til stede i hæren, var den kommanderende general reduceret til øverste rådgiver i krigsrådet, hvis forsæde førtes af kongen.

Der var dog allerede i samtiden en vis usikkerhed m.h.t., hvad graden egentlig hed. Der var dengang ikke nogen lovmæssig, nærmere fastsat stavemåde som i vore dage, og det fremgår tydeligt af reglementer, tjenestebestemmelser m.v. fra perioden ca. 1660-1800, at man ofte sjussede frem og tilbage med de to betegnelser, også ofte stavet forskelligt (80).

I fx »Des Reglements Für Unsere Geworbene und National Infanterie, Dritter Theil», Kbh. 1747, som var tjenestereglement for hæren helt op til Frederik VI's tid, ses tydeligt divergenserne.

I artikel 5 om ligbegængelse for en officer står i para. 1:

»Der Commando-Stab eines General-Feldmarechals, Feld-Marechals, General Feld-Zeug-Meisters, oder Generals, wird jederzeit von einem Obristen, Eines General-Lieutenants, von einem Obrist-Lieutenant, und eines General-Majors, oder Brigadiers, von einem Majoren, und zwar auf einem roth Sammeten mit Silber befessten Kissen getragen» (81).

I det særdeles omfattende punkt om afgivelse af æresbevisninger står anført i para. 14:

»Wenn Wir, oder sonst jemand von Unserem Königl. Erb-Hause, Uns nicht in der Nähe aufhalten, und es kommt eine regierende Fürstliche Person, der General-Feldmarechal, oder wirchlich en Chef, commandierende General der Armee oder der General-Admiral . . .» (82).

Og i para. 17:

»Vor Unserm Feld-Marechal, General-Feld-Marechal-Lieutenant, General-Feld-Zeugmeister, und Generals zu Pferde, oder zu Fuss, wenn keiner von ihnen das General-Commando haben möchte . . .» (83).

I en indstilling fra Generalitets- og Commissariats-Collegiet af 2/11 1768 ses Generalstaben at bestå af:

»1 Generalfeltmarskal
6 Generaler

Fig. 12. Kong Christian VI med familie. – Det udprægede paradebillede er malet ca. 1745 af den året før indkaldte tyske hofmaler Marcus Tuscher. I højre hånd støtter kongen en brun kommandostav m. forgyldte endebeslag mod bordet. T.v. står, iført rustning t. knæene, kronprins Frederik, den senere Frederik V. T.h. for kongen sidder gemalinden dronning Sophie Magdalene, og t.h. for hende står datteren prinsesse Louise.

Foto: De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg Slot

5 Generalløjtnanter
2 Generalmajorer
2 Generaladjudanter og
Stadthauptmanden i København (d.v.s. Kbh. kommandant)» (84).

1700-tallet må nok siges at være feltmarskalstavens florissante periode i såvel Danmark som udlandet, og det eksisterende kildemateriale, der er periodens store antal af malerier af slagscener og enkeltportrætter, flyder så rigeligt, at et velboniteret signalement lader sig opstille.

Det er tydeligt, at staven nu er blevet så indarbejdet (læs »reglementeret»), at den hører hjemme på næsten enhver afbildning af en dansk overgeneral samt af kongerne, når disse ikke er i kroningsskrud med scepter i stedet for (85).

Man kan så – ud fra den smertelige, historiske kendsgerning, at datidens bataljemalere eller »kontrafejere» ofte malede det, de syntes var rigtigt, eller den pågældende bestiller ønskede udført – udtrykke en vis tvivl om, hvorvidt de mange afbildede stave er udført, som de virkelig så ud.

Hertil må svares, at da stavene på billederne stort set er ens i udseende – med kun små variationer – og de i høj grad kan jævnføres med de få bevarede eksemplarer, er der al mulig grund til at tillægge malerierne og disses ikonografi stor udsagnskraft, så stor, så vi roligt kan fastslå, at teorien om, at stavene på malerierne ser ud som de virkelige i hine tider, kan modstå alle falsifikationsforsøg, når den konfronteres med den information, kildematerialet afgiver (86).

At undersøge og skildre de malerier – evt. kobberstik – i 1700-tallet i Danmark, hvorpå staven er afbildet, vil ganske sprænge denne fremstillings rammer. Heuristikken må derfor koncentreres om nogle få, symptomatiske afbildninger, der glimrende kan stå som generalnævner for alle eksisterende afbildninger.

Det skal understreges, at alle kongerne i 1700-tallet, d.v.s. Frederik IV (1699-1730), Christian VI (1730-46), Frederik V (1746-66) og Christian VII (1766-1808) er afbildet en eller flere gange – evt. som kronprins – med staven i hånden. Det gælder desuden de to første enevoldskonger Frederik III (1648-70) og Christian V (1670-99).

På Jacob d'Agars knæstykke af Christian V på Rosenborg er kongen iført brystharnisk og støtter højre hånd på enden af en mørkebrun, formentlig læderbetrukket stav på bordet, medens hjelmen står på bordet ved siden af. Billedet er malet mellem 1683 og 93 (87).

Af Frederik IV haves to glimrende afbildninger som øverste krigsherre. Han blev malet som kronprins i 1693 af Hyacinthe Rigaud i fuldrustning med hjelmen stående på et bord. I højre hånd holdes en kommandostav, støttet mod bordet, en attitude, der er almindelig for den slags billeder. Maleriet er i dag på Frederiksborg (88).

Et usædvanligt tydeligt billede af staven er Benoit Coffres helfigurmaleri af kongen, også på Frederiksborg. Det er tilsyneladende en blanding af kronings- og feltherrebillede. Monarken er iført fuldrustning til knæene uden hjelm, men over harnisket alligevel kongeligt skrud med hermelinskåbe kastet over den ene skulder, og på en pude på et bord ved siden af ses kronregalierne.

I højre hånd, støttet mod bordet, holdes kommandostaven, som her – hvad form angår – ligner prototypen, men endebeslagene er fornemt udstyrede med indlagte stene, omkransende beslagene, formentlig perler. Billedet er malet ca. 1720, måske i forbindelse med afslutningen af Store nordiske Krig (89).

Johan Salomon du Wahls knæstykke af Christian VI fra ca. 1735 viser en typisk stav. Kongen er her tydeligt afbildet som hærens øverstkommanderende. Under den bordeaux fløjlskjole ses en poleret brystplade og i den behandskede venstre hånd en kommandostav af næsten samme udseende som de i Roskilde Domkirke. Billedet er på Frederiksborg (90).

Også Marcus Tuschers familiebillede i rokokostil af kongen, omgivet af kronprinsen (i rustning til knæene), dronning Sophia Magdalene og datteren, prinsesse Louise, er en givtig kilde. Kongen, der er iført rød, guldbroderet hofdragt med knæbukser og Elefantordenens bånd over brystet, sidder i en pragtstol og fatter med højre hånd en kommandostav, som han støtter mod bordpladen ved siden af stolen (fig. 12). Tuscher malede det monumentale billede, der er på Rosenborg, omkring 1745 (91).

Af Frederik V med stav haves to betydningsfulde afbildninger. Den ene er J.F. Saly's pompøse rytterstatue på Amalienborg Slotsplads. Den opstilledes i 1768 og viser enevoldskongen til hest, laurbærkranset og iført en romersk imperators krigsdragt. I højre hånd holdes, støttet mod sadlen, en meget enkel kommandostav uden udsmykning (92). Det er en udtryksform, hvor den dygtige, begavede kunstner – og måske dennes militære omgivelser – helt bevidst har skuet tilbage mod Antikkens Rom og fundet et passende forlæg til staven der (fig. 13). (Også på Verroccio's verdensberømte rytterstatue af den berømte, italienske condottiere Bartolomeo Colleoni (ca. 1400-75) fra 1485, der står i Venezia foran kirken San Giovani e Paolo, ses en kommandostav af samme, enkle type).

Den anden afbildning er C.G. Pilos helfigurbillede på Frederiksborg fra 1751. Kongen er her tydeligt afbildet som øverstkommanderende i hærens røde, guldbroderede kjole med rytterstøvler og kårde med felttegn, hjelmen på et bord ved siden af og kommandostaven i højre hånd (93).

Blandt billederne af de almindelige feltmarskaller fra tiden omkring midten af 1700-tallet skal peges på to, det ene af overkrigssekretær i Krigskancelliet, feltmarskal Michael Numsen (1686-1757), tilhørende lensbaron Løvenskiold, Norge, og det andet af feltmarskal Hans Jacob Arnoldt (1669-1758). På begge ses stave af prototypen (94).

Især skal der dvæles lidt ved billedet af Arnoldt (fig. 14).

Fig. 13. Titus Flavius Vespasianus, søn af feltherren Vespasian. Efterfulgte faderen som kejser fra 79 til 81 e. Kr. – Da faderen forlod hæren i 69 for at tage til Rom, fortsatte han felttoget mod jøderne til den endelige undertvingelse i september 70. Den kolossale kraftanstrengelse, den romerske hær måtte opbyde under den ca. seks mdr. belejring af Jerusalem og den glimrende belejringsteknik, hovedsageligt udført gennem en fremragende ingeniør- og artilleriindsats, skyldtes i alt væsentligt ham. Hans ledelse af den romerske invasionshær bar stedse præg af human omsorg for befolkningen, et særsyn dengang, og kun når det viste sig uomgængeligt nødvendigt, bifaldt han plyndringer, nedsablinger og brandstiftelse. Under den afsluttende kamp om Jerusalem udstedte han bestemte ordrer om at skåne det verdensberømte tempel, men kunne i kampens vilde slutfase ikke hindre dets brand. Trods sit mådehold magtede han dog ikke at vinde det besejrede folks hjerter. Han ses her iført harnisk. I venstre hånd ses enden af en kort kommandostav, hvor resten af staven er skjult mellem underarmen og kroppen. – Foto af statue, fundet v. udgravninger i Herculanum (nu museet i Napoli) i Ny Carlsberg Glyptotekets eje.

Fig. 14. Feltmarskal Hans Jacob Arnoldt (21/4 1669 - 24/12 1758). – Født i Norge som søn af senere generalmajor Johan Arnoldt og Anne Mogensdatter, født Stadsgaard. Ansattes som 18-årig som fænrik v. faderens regiment, Westerlehnske nationale Infanteriregiment, og udnævntes 1690 t. sekondløjtnant. Han var med den danske gardebataljon i engelsk sold i Irland og stod i 1693 som kaptajn og kompagnichef i Dronningens Livregiment. Han indtrådte 1702 i Livgarden til Fods m. majors karakter. 1707 udnævnt t. oberstløjtnant. I slaget v. Helsingborg 1710 såredes han og blev taget til fange, men udveksledes, og ansattes som oberst og chef for Riberske nationale Fodregiment. 1711-15 kæmpede han i Nordtyskland og ansattes 1716 som kommandør for Livgarden til Fods. 1733 udnævntes han t. generalløjtnant og øverstbefalende over infanteriet i hertugdømmerne. 1740 fulgte udnævnelsen t. feltmarskal, hvilket på denne tid var enestående for en ikke-fyrstelig person. Han ses her i fuldrustning m. feltmarskalstaven i højre hånd. – Maleri – ca. 1750 – på Bygdø museet i Oslo.

Foto: Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling

Feltmarskallen er i fuldrustning uden hjelm og med Elefantordenens bånd over brystet. Venstre hånd fatter om kårdeheftet med felttegn, og højre arm peger, holdende feltmarskalstaven i hånden, ud i terrænet. Det er formentlig det bedste billede, vi har af en stav af prototypen hos en ikke-kongelig fra denne periode (95).

Nogle af de mest dybtgående spørgsmål, som stedse har trængt sig på, fra det øjeblik, forf. første gang satte pennen til papiret, er – formentlig også for læseren: Hvor kom feltmarskalstavene fra til de ikke-kongelige hærførere? Hvem anskaffede dem, hvem betalte dem, og hvem udleverede dem evt.?

Det er omfattende spørgsmål, som forf. har ført varme diskussioner med nogle af vore største museers mest kompetente autoriteter om. Der er intet bevaret i de skriftlige kilder herom, og som bekendt er kildematerialet principielt givet en gang for alle. Den historiske virkelighed har afsat en vis mængde spor, og de kan ikke forøges. Kun samtidshistorikeren er i den særlige position, at han kan skabe sit eget kildemateriale ved at udsende spørgelister, interviewe folk, der har levet med den tid, han arbejder med o.s.v. For andre historikere kan kilderne nok være skjulte eller utilgængelige, men det slører ikke det faktum, at vi principielt ikke formår at provokere den forbigangne virkelighed til at give os flere kilder, end den realiter allerede har efterladt sig.

Nu er det et grundfæstet historisk dogme, at det er tilladt at digte videre på kilderne, men aldrig imod dem. Bl.a. ved hjælp af en traditionel, militær tænkning, hvad angår kendskabet til tildeling af æresbevisninger, udmærkelsestegn og ordensdekorationer, æressabler og -kårder m.v., er det i nogen grad muligt at gafle sig ind på en stærkt sandsynlig hypotese, hvad angår tilvejebringelsen af stavene. Militærhistorisk praksis er ikke blot en ret maskinel proces, som kilderne glider igennem med det resultat, at fakta udskilles og automatisk forsynes med en sandsynlighedskoefficient.

At hærens (og orlogsflådens) øverstkommanderende selv har skullet anskaffe sig og evt. betale det kommandotegn, der i deres hænder – som en slags distinktion – forlenede dem med den indiskutable myndighed som taktiske førere og øverste befalingshavende over landets (kongens) samlede væbnede styrker, er ikke sandsynligt og slet ikke i pagt med tidens yderst formelle, ofte i vores øjne forskruede tænkemåde, i hvert fald i de ledende kredse.

Det er ikke, fordi en feltmarskalstav af prototypen har været særlig dyr i anskaffelse. En metal- eller træstok med messing-, evt. forgyldte endebeslag og overtrukket med læder eller evt. fløjl har givet været langt billigere end fx en almindelig officerskårde med nogen gravering og udsmykning på samt tilhørende felttegn.

Det er altså næppe anskaffelsessummen, der er nogen problematik, endsige dramatik i. Denne stikker langt dybere og er formentlig af høj symbolsk karakter.

Det er derimod i høj grad sandsynligt, at feltmarskalstaven – trods dens relativt ringe værdi i penge – naturligt har været så højt estimeret og et håndgribeligt symbol

på den allerhøjeste krigsherre og den af Gud indsatte, enevældige monark, at den simpelthen er blevet overleveret den nyudnævnte feltmarskal af kongen selv i forbindelse med overrækkelsen af det skriftlige patent, således som vi kender det fra udlandet og fra vore dages feltmarskaller i stormagterne (96).

Der er næppe tvivl om, at feltmarskalstaven – der altså var et symbol på, at kongen reelt overdrog sin kommandoret som øverstkommanderende over hæren til en general – har været et decideret kongeligt prærogativ efter samme princip, som når monarken tildelte høje ordensdekorationer, forleninger og andre gunstbevisninger, fx fingerringe, tabatieres i guld med kongens portræt på, medaillonstik og andre kunstgenstande af forskellig art o.s.v., altsammen effekter, der udelukkende skænkedes af fyrsten selv og betaltes af kongens private chatolkasse. Teoriens bæredygtighed deles af Tøjhusmuseet (97).

Det vil så være naturligt at forsøge at finde frem til udgiftsposter hertil i Den kgl. Partikulærkasses (efter 1768 Den kgl. Chatolkasse) udgiftsbilag. Forf. har stikprøvevis gennemgået udgiftsprotokollerne, der er i Rigsarkivet, for perioden 1700-20, altså i det tidsrum, hvor Store Nordiske Krig rasede, og hvor der begribeligvis fandt en lang række udnævnelser og udskiftninger af generaler og admiraler sted (98).

Resultatet har dog været negativt. Det fremgår tilsyneladende ikke af kassens udgiftsregnskaber, at der er brugt penge til at betale feltmarskalstave med. En komplet gennemgang af kassens protokoller i fx perioden 1700-1800 vil være et gigantarbejde, der desværre har ligget udenfor forf. muligheder af tidsmæssige årsager. Under alle omstændigheder taler den historiske sandsynlighed for, at stavene er overrakt af kongen, og teorien kan formentlig stå til troende, indtil andet er bevist.

Fx står der ofte blot opført poster, der tilsyneladende dækker flere effekter og pretiosa under begrebet: »Juvelen, Goldene Silberne und andere Galantereyen». Her er en lang række udgiftsposter til gørtlere, guldsmede, kunstdrejere m.fl., og det ville formentlig være naturligt, at udgifter til fx en feltmarskalstav ville være at finde her. Det er dog muligt, at beløbene hertil skjuler sig under andre udgiftsposter, og i så fald bliver de umulige at spore.

To andre afgørende spørgsmål er, hvornår staven udgik af brug i Danmark og årsagen hertil.

Som det er skildret, har det været muligt i det eksisterende billedmateriale af såvel konger som feltmarskaller at følge stavens udseende og eksistens gennem det meste af 1700-tallet, men under Christian VII slutter sporene brat uden nogensinde senere at komme til syne igen.

Det sidste maleri, ja, den sidste afbildning overhovedet, der eksisterer i Danmark, hvorpå der er afbildet en dansk kommandostav, er det lille portræt, næsten knæstykke, af Christian VII på Frederiksborg (fig. 15).

Kongen er her afbildet som den allerøverste krigsherre, iført fuldrustning uden hjelm, med kalvekrøs ved halsen og hvide kniplingsmanchetter ved håndleddene.

Fig. 15. Kong Christian den Syvende (1768-1808) afbildet som hærens øverstkommanderende (Mus. nr. A 6679). – Malet på træ. Billedet måler i omfang 23 x 17,5 cm. Det anses for muligvis malet af P. Wichmann (1706-69), men der foreligger i museets ark. ingen konkret dokumentation herfor.
Foto: Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

Hen over brystharnisket bæres Elefantordenens blå hånd. Højre hånd fatter en brun kommandostavs øverste ende, medens den anden støtter på en pude på et bord, hvorpå også kongekronen er anbragt. Venstre hånd støtter mod hoften, og over venstre arm og skulder er kastet den kongelige kåbe.

Det er uvist, hvornår og af hvem billedet er malet. Frederiksborgmuseets arkiv ejer ingen oplysninger herom, men museet vil skønsvis antage, at det er malet af P. Wichmann, formentlig i 1766 i forbindelse med kongens tronbestigelse (99). Denne antagelse underbygges ved, at »accessorierne» (krone og kåbe) peger hen på en regerende konge (100). Ydermere er det en kendsgerning, at Christian VII i de yngre år, inden hans forstand formørkedes, var en hel del interesseret i militæretatens forskellige facetter.

Det må således med føje antages, at brug af kommando-/feltmarskalstave går af brug i Danmark i den første del af Christian VII's regeringsperiode, formentlig engang i 1780'erne. Der er i denne periode og frem mod krigen 1807 heller ingen feltmarskaller udnævnte. Kronprins Frederik (VI) var hærens øverstkommanderende, hvad der især viste sig under de store troppesamlinger i Holsten 1803 og 1805.

Årsagen til, at brug af staven ophørte, er ej heller klar. To teorier gør sig her gældende, Tøjhusmuseets og forf. (101).

Museet hælder til den anskuelse, at perioden 1780'erne i mange henseender var en brydningstid, hvor store ændringer i såvel uniformeringen, udrustningen som organisationen pågik, og herunder skulle staven således være udgået. Fx afskaffedes ved en kgl. ordre af 9/5 1788 officersringkraven, som var blevet indført i århundredets begyndelse, ændret i 1766, og som blev båret af alle officerer til befalet tjeneste (102). S.å. bestemtes det, at infanteriet skulle have skuldergehæng. Officerer og underofficerer skulle nu have et skilt på gehænget, og det skulle sidde lige over hjertekulen. I skiltet skulle være det danske våben. De menige skulle bære et skilt med »Regimentets Ciffer» i. Skiltene udleveredes af Det militære Varedepot (103).

Endvidere afskaffedes i 1784 officersesponton'en, det ca. 2 m lange stagevåben af asketræ med spydblad og heri graveret rigsvåben, der indførtes 1734 (104). For fremtiden skulle officerer alene bære kårde som personligt våben.

Disse ændringer – der må siges at være relativt dybtgående i officerskorpsets mundering og udrustning – kan meget vel have medført, at også feltmarskalstaven udgik.

Heroverfor står forf. teori, der går ud på flg.:

Det er gennem denne fremstilling godtgjort, at kommandostaven oprindelig – i 1500-tallet – udviklede sig fra stridskøllen som slagvåben til at blive et kommandotegn i feltherrens hånd. Staven symboliserede kongen, som havde overgivet sin ældgamle kommandoret over hæren til den hvervede, ofte udenlandske condottiere – eller hvad vi nu benævner ham – som atter under sig havde de hvervede lykkeriddere, hvoraf langt hovedparten var udlændinge, ofte samvittighedsløse lykkeryddere, fallerede skæbner og decideret forbryderiske elementer.

Hele dette brogede, internationale menneskemateriale holdtes kun sammen ved en jernhård disciplin og barbarisk straffelov. For at binde dem uløseligt til den danske konge, var de pligtige at aflægge »faneed» til denne, og faneeden – der dengang omfattedes med stor alvor – indførtes netop i 1500-tallet i de hvervede landsknægtafdelinger, som udgjorde hærens kærne, men efter disses afskaffelse fortsætter den at eksistere i hæren, der gennem størstedelen af 1700-tallet stadig i vid udstrækning byggede på (udenlandsk) hvervning (105). Overfor disse udenlandske soldater var feltherrens kommandostav symbolet på, at han ledede og førte den danske konges styrker efter monarkens ønske og nærmere fastsatte bestemmelser.

I slutningen af 1700-tallet begynder den danske hær i stigende grad at blive national, og den udenlandske hvervning forsvinder mere og mere, indtil den sidste udlænding hverves i 1804. Dette forhold forstærkedes bl.a. gennem tidens mange reformforslag og især gennem general i artilleriet W. von Huths (1717-1806) forslag i forbindelse med hærplanen af 1785 om, at som et led i hærens planlagte nationalisering skulle foreløbig otte af infanteriets 16 regimenter gøres nationale.

D.v.s., at hæren nu stød nærmede sig en hær, bestående af danske statsborgere, som ganske naturligt måtte anse kongen eller en af hans generaler som naturlig øverstkommanderende for samtlige væbnede styrker. Tiden har derfor givet skønnet, at det gamle kommandotegn, som staven var, nu havde udspillet sin rolle og kunne afskaffes.

Det er forf. opfattelse, at vi i faneedens afskaffelse har et glimrende sidestykke og fuldgyldigt sammenligningsgrundlag. Den afskaffedes ved hærordningen af 1867, idet der efter krigen 1864 – der jo heller ikke begunstigede militære formalia af den art – ikke mere var fremmedelementer i den danske stat. Tilbage stod et land, en typisk nationalstat, med en grundlov, der sikrede borgerne en række betydende rettigheder, men samtidig pålagde dem alle uden undtagelse tilsvarende, uafviselige pligter, såsom at bidrage til landets forsvar efter lovens nærmere bestemmelser. Faneeden var derfor – set med civile politikeres nøgterne og ofte uforstående øjne – blevet overflødig, selvom vi soldater kan beklage den gamle og gribende solennitet som bortfaldet (106).

Næsten samtidig hermed (1801) indføres ensartede skuldergradstegn i hæren med et stjernesystem for officerer, som – for generalsklassens vedkommende – stort set er bibeholdt i vore dage. Der har aldrig eksisteret nogen særlig uniforms- eller gradstegnsafmærkning for feltmarskaller, som fx Görings og Mannerheims kendte to krydslagte feltmarskalstave på kraven og skulderklapperne (107).

Der eksisterer ingen reglementariske bestemmelser for staven og dennes afskaffelse. Den har utvivlsomt været et rangstegn så højt på strå og eksisteret i så få eksemplarer, at man aldrig har nedfældet noget på tryk om den. Vi er således ude af stand til at verificere eller falsificere begge de fremsatte teorier. De være herved overgivet til læserens vurdering.

Fig. 16. Kong Frederik den Sjette (1808-39). – Efter sin hårde og planløse opdragelse i barneårene under hofmesteren general H.H. von Eickstedts uforstående opsyn modtog han som større dreng og ung mand sin militære uddannelse, der i den grad kom til at interessere og præge ham resten af livet, at det i flere henseender kom til at gå ud over regeringsforretningerne. Han blev efter sin tronbestigelse hærens øverstkommanderende af navn, om end han allerede som kronprins i flere år havde været det af gavn. Hans direkte ledelse kom især til udtryk i vinteren 1813/14, hvor auxiliærkorpset kæmpede i Holsten under Frederik af Hessens kommando. Hans detailkendskab til hærens uddannelse og virke var stort, og han var ved større mønstringer og revuer en frygtet og kontant inspicerende. I hans regeringsperiode var Danmarks sidste to feltmarskaller udnævnte, svigerfaderen Carl af Hessen i perioden 1814-36 og dennes søn Frederik af Hessen 1836-42. Kongen ses her afbildet som general i Garden til Fods' røde uniformskjole m. sølvepauletter og sølvsløjfebroderi, sidstnævnte, som stadig er bibeholdt på Livgardens røde officersgallas krave. – Maleri af F.C. Grøger 1809 i De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg Slot.

Foto: De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg Slot

Fig. 17. Prins (landgreve) Frederik af Hessen-Kassel (24/5 1771 – 24/2 1845), »sejrherren fra Sehested». – Ansattes i den danske hær, deputeret i Generalitets- og Commissariats-Collegiet 1791 og udnævntes 1808 t. general. 1813 førte han det danske troppekorps, der skulle bistå Napoleon. Under dettes tilbagetog under kampene i Holsten viste han sine glimrende militære evner, og han udnævntes 1814 til chef for det auxiliærkorps, Danmark havde forpligtet til at stille mod Napoleon. Ved faderens død 1836 udnævntes han til feltmarskal og afskedigedes fra denne grad i nåde ved sin afgang fra hæren 1842. Han var Danmarks sidste feltmarskal. – Maleri af P. Coopmann 1822 på Frederiksborg Slot.

Foto: Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

Danmarks sidste feltmarskal var prins (landgreve) Frederik af Hessen-Kassel (fig. 17). Han var søn af Frederik VI's svigerfader prins Carl af Hessen-Kassel (1744-1836), der udnævntes til dansk feltmarskal i 1814 (108). Ved faderens død i 1836 udnævntes han til statholder i hertugdømmerne og overpræsident i provinsialregeringen med bopæl på Gottorp Slot. Samtidig fulgte udnævnelsen til feltmarskal (109).

Graden eksisterede til 1842, da den nye hærordning, der medførte så meget nyt og var et afgørende brud med Frederik VI's periode, betød indskrænkninger, nedlæggelse af de gamle regimenter, indførelse af ensartede Dannebrogsfaner for de nyoprettede liniebataljoner o.s.v. (110). Prins Frederik af Hessen følte – som så mange andre ældre officerer – at et helt tidsafsnit var uigenkaldeligt forbi efter den gamle soldaterkonges bortgang i 1830. Om end Christian VIII pressede ham for at forblive, nedlagde prinsen, der nu var 71 år gammel, alle sine embeder i foråret 1842, og han sparedes derfor at medvirke til den nye hærordnings indførelse (111). Han afskedigedes derfor i nåde som feltmarskal under den 31/3 1842, og graden var i den nye hærordning, der trådte i kraft i juli s.å., slettet (112).

Herefter var kun – foruden kongen – prins Frederik Ferdinand (1792-1863) titulær general. Øverste chef for hæren var herefter en generalløjtnant, og graden feltmarskal er aldrig senere indført eller brugt i Danmark.

Med feltmarskalstavens afskaffelse bortfaldt således et gammelt, dansk distinktions- og kommandotegn.

Brug af staven har dog været anvendt senere i den militære heraldik og emblematik. Således indgik i regimentsmærket for »Feltherrens Fodregiment» (10. Regiment), der oprettedes i 1703 under Frederik IV; og nedlagdes eller rettere sammenlagdes med »Dronningens Livregiment» (8. Regiment) i 1961, to krydsede feltmarskalstave under det kronede navnetræk (113).

Endvidere har det nuværende forsvarsakademi, der meddeler faste officerer en videregående, videnskabelig uddannelse indenfor såvel føring, forvaltning som teknik, et emblem, hvori indgår to sådanne, krydslagte stave, tegnet af den kgl. våbenmaler Aa. Wulff, ligesom forsvarets officerer af A-linien på deres medlemsblad på dettes bagside anvender et emblem, der består af to krydslagte feltmarskalstave, lagt på en laurbærkrans.

En afart af staven skal også nævnes, om end den ikke er militær. Den danske hofmarskals stav, der benyttes ved større ceremonielle højtideligheder i Kongehuset samt på Hofmarskallatets segl, brevpapir m.v., er i sin udformning i høj grad som den militære feltmarskalstav, hvilket er forståeligt, da den – som skildret – er i »familie» med sin militære »broder» (fig. 18) (114).

Når den danske forsvarschef i dag har fået approberet et myndighedsvåben, hvori indgår to krydsede kommando- eller feltmarskalstave, er den historiske ring således forsvarligt sluttet (fig. 19) (115).

Der er i foreteelsen intet nyt, men Forsvarschefen genoptager og viderefører med det i dansk heraldik fornemt komponerede mærke blot en meget gammel våben- og krigshistorisk tradition i det danske forsvar, en tradition, som stadig i vore dage har fuldbårne sidestykker i flere af Europas øvrige staters væbnede styrker.

Der er langt fra den oldægyptiske Faraos kommandostav, over den adelige rytterlandsknægtførers stridskølle og til vore dages feltmarskallers fornemt udsmykkede marskalstave, der er pragtstykker af fremragende kunstnerisk formåen. Ikke desto mindre er der en linie, sine steder dunkel, andre særdeles tydelig.

Som det her er skildret, griber den militære feltmarskalstavs historie ind over mange felter af militær- og kulturhistorien. Den er på en gang arkæologi, våben-, krigs- og militærhistorie, ligesom den også er dragt-, stil- og kunsthistorie i disse discipliners forskellige facetter, hvorfor en ganske betragtelig del af menneskets historie har skullet involveres.

Man kan beklage, at stavens brug og dermed historie i Danmark ophører under Christian VII. Som flere andre lande stadig har betegnelsen feltmarskal, således anvender de også ofte en »håndbåret« æresstav for disse som gradstegn eller værdighedssymbol. Det skal bemærkes, at blandt stormagterne har USA ingen feltmarskalgrad og har aldrig haft det, ikke engang under borgerkrigen 1861-65 eller 2. verdenskrig 1941-45. Til gengæld har dette land graden 4-stjernet general, i krigstid 5-stjernet, der altså modsvarer europæiske feltmarskaller.

Som det i forordet til denne afhandling er anført, er nærværende produkt et pionerarbejde og må derfor muligvis anses for i nogen grad at være beheftet med nogle af de mangler, en sådan fremstilling ofte vil være præget af.

Det har været forf. opgave at gennemgå og sigte et omfattende, overordentligt vidtspændende kildemateriale og være den første, der har skulle skabe sammenhæng og konsekvens i massen af amorfe militære, våben- og krigshistoriske fænomener, da der ikke på området tidligere er gjort en forskningsindsats, forf. har kunnet brodere videre på.

Det er forf. håb, at arbejdet med at opdyrke denne skønne, uberørte provins i krigshistoriens vidtstrakte rige vil kunne sætte en frugtbar diskussion i gang, så emnet en gang må siges at være fuldstændig kulegravet, den krigshistoriske forskning til gavn og ære.

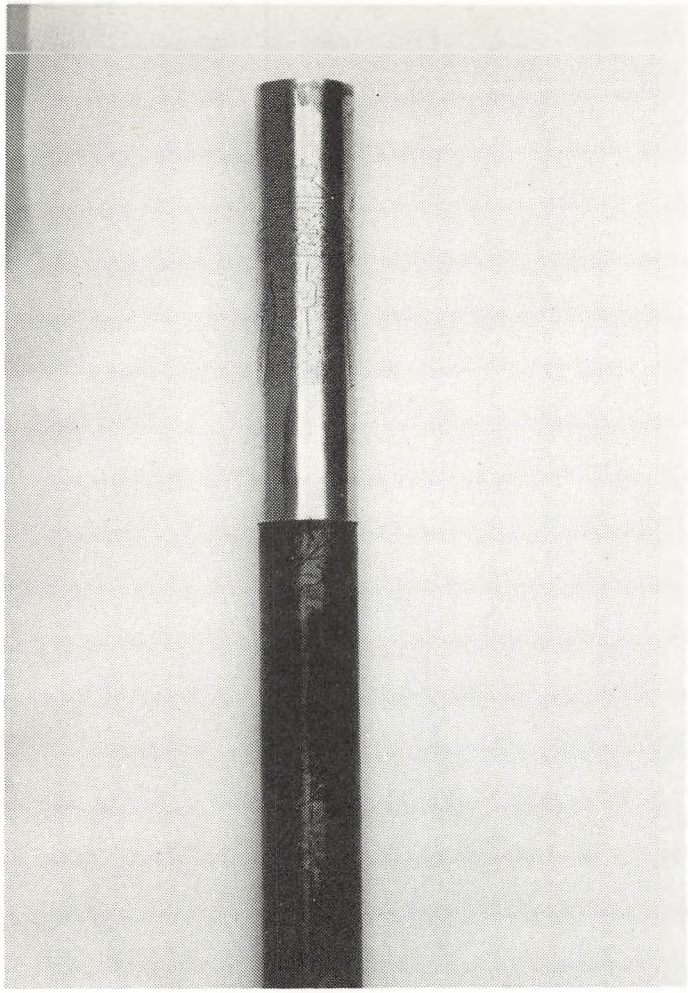

Fig. 18. Øverste ende m. endebeslag på det danske kongehus' hofmarskalstav. — Staven består af en mørkebrun, næsten sortlakeret træstok, hvorpå i »slangegang» i stokkens længde er malet forgyldte egeblade m. agern. I hver ende et langt messing- eller tombakbeslag u. vulst eller profilering i enderne. På det øverste beslag er graveret det fuldstændige kongevåben m. skjoldholdere. Totallængde incl. endebeslag: 115 cm. Diameter: 4 cm. Endebeslagenes længde: 15 cm. Der eksisterer i Hofmarskallatet ingen oplysninger om stavens proveniens. Efter kongevåbnets udseende at dømme, er staven formentlig fra slutningen af Frederik VI's regeringsperiode.

Foto: Leif Ernst, Hellerup

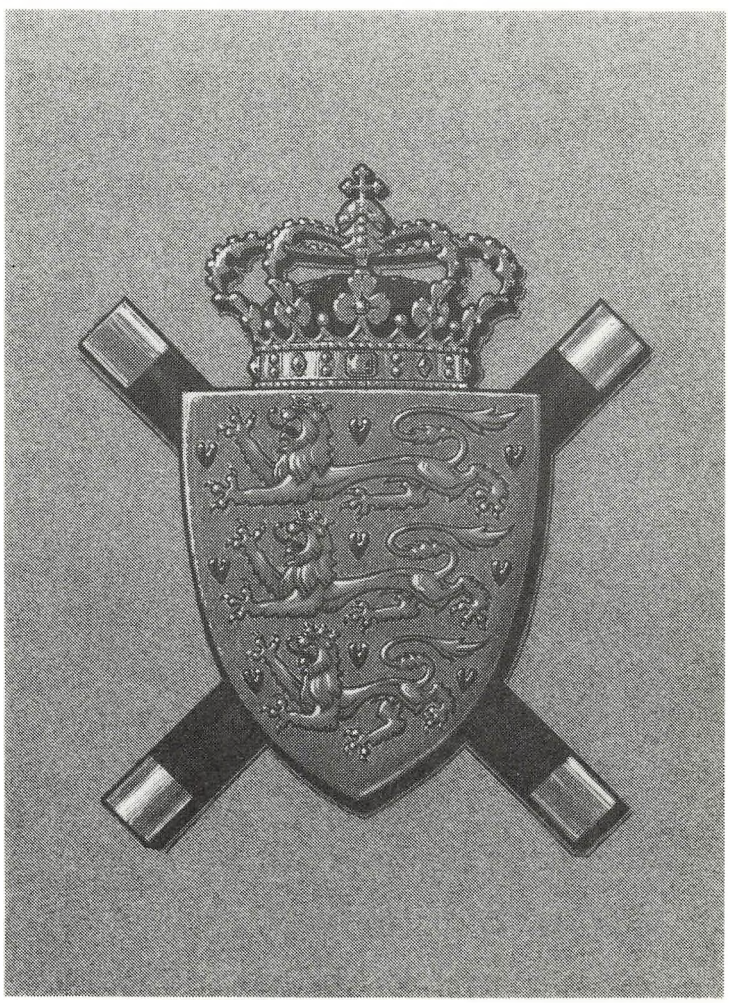

Fig. 19. Myndighedsvåben for Forsvarschefen, approberet af Hendes Majestæt Dronningen i dec. 1977. — Våbnet — eller emblemet — består af det kronede danske våben lagt på to krydsede, sorte kommandostave m. gyldne endebeslag. Oprindelig — på Valdemarernes tid — var »løverne» ikke løver, men leoparder, idet de dengang så ud mod beskueren, hvorved de i den internationale heraldik benævnes leoparder. Endvidere var »hjerterne» næppe hjerter, men formentlig »søblade», og der var flere end nu, idet skjoldet var »strøet» med disse figurer. Heraldisk ukyndighed og romantiske, digteriske forsøg gennem århundreder på at få en national symbolik nedlagt i våbnets figurer medførte, at det til sidst under Frederik VI blev officielt knæsat, at Danmarks våben bestod af et skjold, hvori der var tre løver, omgivet af ni hjerter, en bestemmelse, der siden har været officielt gældende. De to kommandostave er i deres udformning stort set af samme model som stavene i Roskilde Domkirke. Den fornemme, stramt og militært prægede farvekomposition er udført af kunstneren og heraldikeren Claus Achton Friis 1978.

Foto: Leif Ernst, Hellerup

NOTER

1. Lov nr. 242 af 27/5 1950, tr. Kung. f. hæren A 1950, FMN ark.
2. Såvel i Treårskrigen 1848-50 som 1864 konstateredes store uenigheder mellem land- og søetaten, der – især i 1864 – gik ud over operationerne. Under kanonbådskrigen 1807-14 lå de to etater lejlighedsvis nærmest i krig med hinanden. Jf. C. Th. Sørensen m.fl.: »Meddelelser fra Krigsarkiverne», I-IX, udg. af Generalstaben (1880-1902). – »Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50» etc., I-XII, udg. af Generalstaben (1868-87). – »Den dansk-tydske Krig 1864», I-III, udg. af Generalstaben (1890-92)
3. Div. årg. af Kundg. f. hæren A
4. Tegningsudkast i FKO ark., mappe »FST mærke»
5. Det vil senere blive omtalt, at også øverstkomm. for flåden/flådeafdelinger senere i historien er udstyret m. kommandostave, der i høj grad ligner dem, de øverste hærførere bærer som værdighedstegn
6. Hovedværket om den nære orients krigshistorie i Oldtiden er Yadin
7. Der kendes i Danmark fra den ældre stenalder, senglacial tid, eksempler på slagvåben af tildannet rensdyrtak. De stammer fra Brommekulturen ca. år 8000 f.Kr. og kendes kun som enkeltfundne stykker. Er også kendt v. rensdyrjægerbopladsen Stellmoor v. Ahrensburg i Holsten, jf. »Ældre stenalder», tr. »Jeg ser på oldsager», 56 (1973)
8. Yadin, 122 ff. – Otto Neubert: »Guder og gyldne grave», 51 (u.å.) – »Ældre stenalder», tr. »Jeg ser på oldsager», 56 ff (1973)
9. Yadin, 120 ff. – »Yngre stenalder», tr. »Jeg ser på oldsager», 90 ff (1973) – Walther Wolff: »Die Bewaffnung des Altägyptischen Heeres», 4 ff, Leipzig 1926
10. Yadin, 120 ff
11. Smsts.
12. Hovedet er fundet v. Anghilla på mesopotamisk område. Venligst medd. af stud. mag. Thyge Bro, Nationalmuseets Antiksamling. – Niels M. Saxtorph: »Krigsfolk gennem tiden», 141 ff (1971)
13. Schlagwaffen, planche 1 ff. – Yadin, 120 ff
14. Frithiof Dahlby: »Symboler og tegn i den kristne kunst», 75 (1965)
15. J. Krohmayer og G. Veith: »Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer» (München 1963) samt medd. fra Nationalmuseets Antiksamling. – Iflg. Paul Martin, 240, anvendte romerhærene stridskøller m. slaghoved af bronze. Heroverfor står Nationalmuseets Antiksamlings udsagn om, at der ikke eksisterer kilder, der giver holdepunkt for, at romerne anvendte stridskøller i den regulære hær

16. Bayeux-tapetet er på dansk udførligt skildret i »Frem», hefte nr. 51, samt i Mogens Ruds »Bayeux-tapetet og slaget ved det grå æbletræ» (1969). – Schlagwaffen, 9
17. Ved Laterankonciliet 1139 forbød pave Innocens II armbrøsten som værende alt for mordersk i våbenafgørelser mellem kristne. Derimod tillodes den i kamp mod kættere og vantro, jf. Cederlöf, 107. – Saxo: »Danmarks Krønnike», 2. Del, 230 (1907)
18. Smsts., 11
19. Frank Stenton: »The Bayeux Tapestry» (1957). – Cederlöf, 11 ff. – Schlagwaffen, planche 2 og 4
20. Cederlöf, 11 f. – Om middelaldersværdet og dets hist. udvikling, se Ada Bruhn Hoffmeyer: »Middelalderens tveæggede sværd», disp. (1954)
21. En glimrende redegørelse for udviklingen af pladerustningen er givet i Cederlöf, 82 ff, samt Paul Martin. – Studier i Tøjhusmuseet og Nationalmuseet
22. Studier i Tøjhusmuseet og Nationalmuseet. – E.O.A. Hedegaard: »Landsknægtene i Danmark i det 16. årh. En kulturhistorisk studie», 122 ff (Helsingør 1965)
23. Den ansete eng. våbenhistoriker Vesey Norman går ind for denne antagelse. Han anfører i »Arms and Armour», 114 f bl.a.: » . . . It became the typical weapon of the Sovereign's Sergeants-at-Arms and thus achieved a symbolic significans second only to the sword». – På dansk har Ernst Verwohlt i Heraldisk Tidsskrift, bd. 3, nr. 24, mar. 1972, i sin artikel »Kongelige danske herolder» behandlet det middelalderlige heroldvæsen, herunder heroldernes påklædning og værdighedstegn. – Den kgl. danske våbenmaler og heraldiker Aa. Wulff kan ikke tiltræde nærv. udredning, men mener, marskalstaven er afledt af de romerske embedsmænds »fasces», jf. Aa. Wulff: »Vaser, Liljer og Kroner i Heraldikken», tr. VÅÅ, XIII, 5 ff (1966). – Se også Knud Prange: »Heraldik og Historie», 7 ff (1977)
24. Ernst Verwohlt: »Kongelige danske herolder», tr. Heraldisk Tidsskrift», bd. 3, nr. 25, 203 (mar. 1972)
25. A.C. Fox-Davies: »A Complete Guide to Heraldry», 28 (London 1961)
26. Kay S. Nielsen: »Schweizer hellebarder. Fodfolkskamp i middelalderen», tr. VÅÅ, XXIV, 31 ff (1978)
27. Normann, 118. – Studier i Tøjhusmuseet
28. Paul Martin, 101 ff. – Norman, 39 ff. – Cederlöf, 90 ff. – Studier i Tøjhusmuseet og Nationalmuseet
29. Cederlöf, 96. – James Mann: »European Arms and Armour», Vol. I, planche 76-78. – Oplys. fra nævnte mil. tjenestesteder. – »Den kongelige Livgarde», v. Axel Pontoppidan, II, 354 ff (1942)
30. Paul Martin, 101 ff. – Cederlöf, 90 f. – Studier i Tøjhusmuseet

31. Hovedkilden på dansk om Middelalderens sværd er Ada Bruhn Hoffmeyers disp.: »Middelalderens tveæggede sværd» (1954). – Vedr. denne note, se 169 ff. – Ved siden af feltrustninger (og senere paraderustninger) kan også opstilles en tredie gruppe, »turneringsrustninger». Ved fodturneringer, i hvilke kombattanterne sædvanligvis mødtes m. sværd eller stridskølle, benyttedes rustninger m. lange, kjolelign. kampskørter t. beskyttelse af underekstremiteterne. Jf. Cederlöf, 92 samt Paul Martin, 240 ff
32. Paul Martin, 241
33. Smsts., 241
34. Smsts., 241. – Cederlöf, 12. – Schlagwaffen, 27 samt planche nr. 5
35. Stridsplejlen gik i Nordeuropa relativt hurtigt af brug. I Sydeuropa eksisterede den længere. I Bosnien og Herzegowina blev brug af den som folkevåben først forbudt i 1878, jf. Schlagwaffen, 11
36. Paul Martin, 101 ff. – Cederlöf, 91 f. – Norman, 39 ff. – E.O.A. Hedegaard: »Landsknægtene i Danmark i det 16. årh. En kulturhistorisk studie», 124 ff (Helsingør 1965)
37. Schlagwaffen, 17 ff. – Paul Martin, 259. – Norman, 118. – Cederlöf, 12 f. – James Mann: »European Arms and Armour», planche 149. – Meddelelser fra våbenmuseet på The Tower of London. – Studier i Tøjhusmuseet og Nationalmuseet
38. Smsts. samt E.O.A. Hedegaard: »Militærpolitiets historie», 27 (Hjørring 1972)
39. Studier i Tøjhusmuseet og Nationalmuseet
40. Forholdet m. monogram postuleres af Cederlöf, 13. – Tøjhusmuseets blankvåbenekspert, mus.insp. Kay S. Nielsen mener ikke, der er bæredygtige holdepunkter for postulatet
41. Politikens historiske atlas, 155. – Kai Petersen: »Verdenshistoriens Hvornår skete det», 338 ff (1968). – Daniel Bruun: »Krig gennem Aartusinder. Middelalderens Krigshistorie», II (1909). – Oman, II
42. Kai Petersen: »Verdenshistoriens Hvornår skete det», 338 ff. – Endnu u. 2. verdenskrig blev den muhammedanske befolk. i Jugoslavien, Albanien og »Banatet» (egnen mel. floden Tiza og Karpaterne) anset for særligt aggressivt soldatermateriale, og tyskerne dannede en muhammedansk division, der indgik i »Waffen-SS» u. navnet »13. Waffen-Gebirgs-Division-SS-Handschar» (kroatische Nr. 1), og som bekæmpede partisanbevægelserne på Balkan, især i Kroatien. I Himmlers forslag t. oprettelsen hed det udtrykkeligt, at styrken skulle bestå af ». . . tunlichst aus Bosniaken mohammedanischer Religion», jf. K.G. Klietmann: »Die Waffen-SS. Eine Dokumentation», 187 ff (Osnabrück 1965)
43. Schlagwaffen, 9 ff samt 21 ff og 33 ff. – James Mann: »European Arms and Armour», Vol. II, 459 ff og planche 149 og 156. – Paul Martin, 259. –

Meddelelser fra The Tower of London samt mus.insp. Kay S. Nielsen, Tøjhusmuseet. – Et bevis for stridskøllens tilstedeværelse i de østeuropæiske stater haves i en ungarsk »Forordning for ryttere i Militærgrænsen, Graz» fra 1578: ». . . Capitan üna petdesset koine hussarske vse ili vetschi dela plemenite viteze s dobrini koine oklopi ili sekirzio spravne imati. Komu drago Pushko polag nossiti to me se depusti». – Lyder i da. oversæt.: ». . . Kaptajnen har 50 husarheste, alle størstedelen af adelige ryttere med gode heste, harnisker eller panser, stormhuer, lanser, sabler, dolke og havende stridskøller eller små økser klar. Vil en dertil have et gevær, er dette ham tilladt». – Jf. oversæt. af Landeszeughaus, Graz

44. Studier i Tøjhusmuseet
45. Venligst medd. af generallæge S. Trier, FKO
46. Cederlöf, 13
47. Venligst medd. af dr. h.c. Ole Rostock, Heraldisk Selskab. – P.B. Grandjean: »Dansk Heraldik», 154 (1919). – Sven Tito Achen: »Danske adelsvåbener. En heraldisk nøgle», 226 ff og 254 (1973)
48. Ada Bruhn Hoffmeyer: »Middelalderens tveæggede sværd», 96 samt planche LIII ff (1954)
49. Hovedværket på dansk om hjullåsen er Arne Hoffs disp. »Ældre dansk bøssemageri især i 1600-tallet» (1954). – Desuden en række specialfremstil. i VÅÅ, fx Torsten Lenk: »De franska hjullåsvapnen. En provisorisk översigt», tr. VÅÅ, IV (1943). – Arne Hoff: »Lidt om hjullåsen», tr. smsts. – Finn Askgaard: »Hovedtræk i geværskæftets udvikling», tr. VÅÅ, Xa, 171 ff (1959). – Finn Askgaard: »Med pike og musket. Fodfolkets fornyelse 1450-1650», tr. VÅÅ, XVII, 7 ff (1971)
50. Smsts. samt Budde Lund: »Haandskydevaabnenes Historie fra Krudtets Opfindelse og indtil Udgangen af Aaret 1853», 8 ff (1855)
51. E.O.A. Hedegaard: »Landsknægtene i Danmark i det 16. årh. En kulturhistorisk studie», 105 ff (Helsingør 1965)
52. Drøftelser m. mus.insp. Kay S. Nielsen, Tøjhusmuseet samt korrespondance m. The Tower of London og Kungl. Livrustkammaren, Stockholm
53. Det var således stor indsigt i de blanke våbens effekt, der bidrog til Gustav II Adolfs og senere Carl XII' store rytterisejre. Det svenske rytteri, som foretog determinerede chock m. blanke våben, kastede let den karakollerende fjende tilbage. Jf. Cederlöf, 146
54. Paul Martin, 258 f
55. E.O.A. Hedegaard: »Militærpolitiets historie», 22 ff (Hjørring 1972)
56. Ensartede uniformer for hærene – med undtagelse af særligt priviligerede drabant- og gardekorps – holder først deres indtog i den internationale krigshistorie omkring 1650-70, jf. P. Kannik: »Alverdens uniformer», 145 ff (1967)

57. Studier i Tøjhus-, National-, Rosenborg- og Frederiksborgmuseet samt div. relevant tr. litt.
58. Paul Martin, 188 ff. – Greven af Solms »Kriegsordnung» findes i Det kgl. Bibl. – E.O.A. Hedegaard: »Landsknægtene» etc., 133 ff (Helsingør 1965)
59. Axel Larsen: »Kalmarkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie» (1889)
60. To af de betydeligste værker, der belyser befalingsmandskorpsets grader i 1500-tallets landsknægthære, er Leonhard von Freundsbergers: »Vom Kayserlichen Kriegsrechten», Frankfurt a.M. 1571 og »Kriegsbuch/Dritter Theil», Frankfurt a.M. 1573. – Begge er i Det kgl. Bibl.
61. Cederlöf, 96. – Paul Martin, 125 ff
62. Medd. af mus.insp. Kay S. Nielsen, Tøjhusmuseet
63. Studier i De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg Slot, herunder museets ark.
64. Rosenborgmuseets ark., mus.nr. 7.193, 7.248 og 6.440
65. Smsts.
66. »Historisk Register over Rosenborg-Samlingens Forøgelser 1851-1903», Rosenborgmuseets ark.
67. Smsts.
68. Studier i Rosenborgmuseets ark.
69. Studier i Rosenborgmuseet
70. Studier i Tøjhusmuseet
71. Studier i Roskilde Domkirke og Roskilde Domsogns ark. – Dansk bio. Lex., I, 577
72. Smsts. samt div. museer og bibl.
73. Hirsch, IV, 3, Hærens Arkiv
74. Div. da. og udenlandsk krigshist. litt. Er nærmest legio
75. Studier i Frederiksborgmuseets ark. – Pol. Danmarkshistorie, bd. 7, 504
76. O. Vaupell: »Den dansk-norske Hærs Historie», I, 56 ff. – Hans Schack blev den første danske feltmarskal, jf. Dansk bio. Lex., III, 327
77. Daniel Bruun: »Krig gennem Aartusinder», II, 168 ff (1909)
78. Joh. Steenstrup: »Studier over Kong Valdemars Jordebog», 39 f (1874). – Wm. Christensen: »Dansk Statsforfatning i det 15. Aarh.», 54 ff (1903). – Efter Anders Eriksen Billes død 1657 besattes embedet ikke mere, jf. »Håndbog for danske lokalhistorikere», 412, red. af Johan Hvidtfeldt (1965)
79. »Calender over alle ved den Kongelige Danske Armee, samt de Vestindiske, Guinesiske og Ostindiske Tropper ansatte Officerer og øvrige Betiente, saavelsom over Borgervæbninger og frivillige Corps», årg. 1842 (Svarer t. vore dages »Håndbog for hæren»), Hærens Arkiv

80. Smsts. samt »Des Reglements Für Unsere Geworbene und National Infanterie, Dritter Theil» (1747)
81. »Des Reglements» etc., 349 f
82. Smsts., 140 f
83. Smsts., 142
84. Det var før den permanente generalstabs oprettelse i jan. 1808, jf. E.O.A. Hedegaard: »Generalstabens Guidekorps. Et bidrag til Generalstabens og Underofficerskorpsets historie», 29 ff (Helsingør 1968) samt Emil Madsen: »Den danske Generalstab i ældre og nyere Tid indtil 1880», till.hefte t. Mil. Tidsskrift, årg. 1908, 38 ff
85. Studier i Frederiksborg-, Rosenborg-, National- og Tøjhusmuseet samt Statens Museum for Kunst
86. Smsts.
87. Studier i Rosenborgmuseet
88. Studier i Frederiksborgmuseet
89. Smsts.
90. Smsts.
91. Studier i Rosenborgmuseet
92. Studier af statuen og afbild. af denne
93. Studier i Frederiksborgmuseet
94. O. von Munthe af Morgenstierne: »Feltmarskal Michael Numsen og Hans Tid» (1938)
95. Smsts.
96. Fx overrakte Hitler i 1940 selv stavene t. rigsmarskal Göring og de øvrige nyudnævnte generalfeltmarskaller (og senere t. Rommel), jf. Wm. Shirer: »Det tredie riges storhed og fald», III (1966)
97. Drøftelser m. mus.insp. Inga Fl. Rasmussen, Tøjhusmuseet, og mus.insp. N. Jessen, Rosenborgmuseet
98. Det kgl. Partikulærkammer, »Allerunterthänigste Rechnung über Ihrer Königl. May (tl): Particulier Cammer Revenuen» etc., 1700-20, Rigsarkivet
99. Studier i Frederiksborgmuseets ark
100. Det bemærkes, at et stik af FR V, der bærer betegnelsen »Cron-Prinz», har de samme accessorier, jf. Frederiksborgmuseets ark
101. Drøftelser m. mus.insp. Inga Fl. Rasmussen, Tøjhusmuseet
102. Kgl. ordre nr. 196 af 9/5 1788, tr. »Reskripter, Resolutioner» etc., årg. 1788, Hærens Arkiv. – P. Kannik: Alverdens uniformer, 288 (1971)
103. Kgl. ordre nr. 465 af 26/11 1784, tr. »Reskripter, Resolutioner» etc., årg. 1766-1801, Hærens Arkiv
104. Th. Møller: »Gamle danske militærvåben», 154 f (1977)
105. E.O.A. Hedegaard: »Fanceden», tr. Krigshist. Tidsskrift, nr. 1, 29 ff, maj 1966

106. Smsts., 43 f. – Jens Johansen: »Frederik VI's Hær», 25 ff (1948)
107. Medd. af mus.insp. Inga Fl. Rasmussen, Tøjhusmuseet
108. Niels Friis: »Prins Frederik af Hessen», (1966). – Dansk bio. Lex., I, 283 (1920)
109. Niels Friis: »Prins Frederik af Hessen», 46 (1966)
110. Hærloven af 1842 er udførligt beh. hos oberst O. Vaupell: »Den dansk-norske Hærs Historie», II, 437 ff, samt reglementarisk i »Reskripter, Resolutioner» etc., årg. 1842, Hærens Arkiv
111. Niels Friis: »Prins Frederik af Hessen», 46 f (1966)
112. »Calender», årg. 1842 (afskedigelsen er indført m. blæk på et indskudt rettelsesblad), Hærens Arkiv
113. Arne Hoff og Anton Hvidt: »Kongens tro regimenter og hjemmeværn til lands», 29 (1955)
114. Studier i Hofmarskallatet, Amalienborg Slot
115. Drøftelser m. Statens heral. Konsulent Poul Warming og kunstneren Claus Achton Friis

OVERSIGT
OVER
DE VIGTIGSTE FORKORTELSER

ark.	= arkiv
disp.	= disputats
f	= og flg. side
ff	= og flg. sider
jf.	= jævnfør
medd.	= meddelt af
mus.insp.	= museumsinspektør
mus. nr.	= museumsnummer (inventarnr.)
tr.	= trykt (i)
VÅÅ	= Vaabenhistoriske Aarbøger

BIBLIOGRAFI

Trykt materiale:

Achen, Sven Tito: »Danske adelsvåbener», Kbh. 1972,

»Alte Schlagwaffen und Stangenwaffen aus Kroatien», udg. af Landeszeughaus, Graz 1974 (fork.: Schlagwaffen),

Askgaard, Finn: »Hovedtræk i geværskæftets udvikling», tr. VÅÅ, X a, Kbh. 1959,

Askgaard, Finn: »Studier i Københavns Tøjhusregnskaber», tr. VÅÅ, XI, 187 ff (1962-64),

Askgaard Finn: »Med pike og musket. Fodfolkets fornyelse 1450-1650», tr. VÅÅ, XVII, Kbh. 1971,

Blackmore, Howard L.: »Arms and Armour», London 1965,

Blom, Otto: »Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøjhuse og Vaabenforraad», Kbh. 1877,

Breasted, J.H.: »The Battle of Kadesh, a study in the earlist known military strategy», University of Chicago, Dexennial Publication, V, Chicago 1903,

Daniel Bruun: »Krig gennem Aartusinder», I-V, Kbh. 1908-11,

Budde-Lund: »Haandskydevaabnenes Historie fra Krudtets Opfindelse og indtil Udgangen af Aaret 1853», Kbh. 1855,

»Calender over alle ved den Kongelige Danske Armee, samt de Vestindiske, Guinesiske og Ostindiske Tropper ansatte Officerer og øvrige Betiente, saavelsom over Borgervæbninger og frivillige Corps», årg. 1818-42 (fork.: Calender),

Cederlöf, Olle: »Våbnenes historie. Fra antikken til slutningen af 1800-tallet», Kbh. 1971 (fork.: Cederlöf),

Ceram, C.W.: »Hititternes Gaade», 2. udg., Kbh. 1956,

Christensen, Wm.: »Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede», Kbh. 1903,

Dahlby, Frithiof: »Symboler og tegn i den kristne kunst», Kbh. 1965,

»Danmarkshistoriens Hvornår Skete Det. Fra Istiden til vore Dage», Politikens Forlag, Kbh. 1972,

»Dansk biografisk Haandleksikon», red. af Svend Dahl og P. Engelstoft, I-III, Kbh. 1920-26 (fork.: Dansk bio. Lex.),

»Den kongelige Livgarde», v. Axel Pontoppidan, I-III, Kbh. 1941-43,

»Des Reglements Für Unsere Geworbene und National-Infanterie, Dritter Theil», Kbh. 1747,

Ellehauge, Martin: »Hovedtræk af Spydets Udviklingshistorie efter romersk Jernalder», Tøjhusmuseets Skrifter 5, Kbh. 1948,

Fox-Davies, A.C.: »A Complete Guide to Heraldry», London 1961,

Freundsberger, Leonhard von: »Vom Kayserlichen Kriegsrechten», Frankfurt a.M. 1571,

Freundsberger, Leonhard von: »Kriegsbuch/Dritter Theyl», Frankfurt a.M. 1573,
Friis, Niels: »Prins Frederik af Hessen. Slesvigske Fodregiments første Chef. Sejrherren fra Sehested», Haderslev 1966,
Grandjean, P.B.: »Dansk Heraldik», Kbh. 1919,
Grant, Michael: »Gladiators», Middlesex 1971,
Grollenberg, Luc. H.: »Ad Bibelens Veje», Kbh. 1969,
Hedegaard, E.O.A.: »Landsknægtene i Danmark i det 16. århundrede. En kulturhistorisk studie», Helsingør 1965,
Hedegaard, E.O.A.: »Faneeden», tr. Krigshistorisk Tidsskrift, nr. 1, maj, Kbh. 1966,
Hedegaard, E.O.A.: »Generalstabens Guidekorps. Et bidrag til Generalstabens og Underofficerskorpsets historie», Helsingør 1968,
Hedegaard, E.O.A.: »Militærpolitiets Historie», Hjørring u.å. (1972),
Hedegaard, E.O.A.: »Frederik den Sjette og De røde Fjer. Studier i Danmarks militære og politiske historie under Napoleonskrigene», I-II, Kbh. 1975,
Hedegaard, E.O.A.: »Hofmarskal under tvende Konger. Carl Ludvig Løvenskiold 1822-1898. Gardeofficer og hofmarskal. Den kongelige Livgardes første historiograf», Kbh. 1977,
Hedegaard, E.O.A.: »En Dronning og Hendes Regiment», Kbh. 1978,
Hedegaard, E.O.A.: »Slaget ved Kadesh 1296 f. kr. Historiens første kampvognsslag», manus,
Hirsch, J.C.W.: »Danske og norske Officerer 1648-1814», I-XII, Hærens Arkiv (fork.: Hirsch)
Hoff, Arne: »Ældre dansk bøssemageri især i 1600-tallet», disp., Kbh. 1954,
Hoff, A. og H.D. Schepelern: »Royal Arms at Rosenborg», I-II, Kbh. 1956,
Hoffmeyer, Ada Bruhn: »Middelalderens tveæggede sværd», disp., Kbh. 1954,
Hoffmeyer, Ada Bruhn: »Gammelt jern. E.A. Christensens våbensamling», tr. VÅÅ, XIV, Kbh. 1968,
»Håndbog for danske lokalhistorikere», red. af Johan Hvidtfeldt, Kbh. 1965,
»Jeg ser på oldsager», Politikens forlag, Kbh. 1973,
Johansen, Jens: »Frederik VI's Hær», udg. af Generalstaben, Kbh. 1948,
Kannik, Preben: »Alverdens uniformer i farver», Kbh. 1972,
Keller, Werner: »Bibelen har alligevel Ret», Kbh. 1960,
Klietmann, K.G.: »Die Waffen-SS. Eine Dokumentation», Osnabrück 1965,
Krohmayer, J. og G. Veith: »Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer», München 1963,
Lange, Kurt: »König Echnaton und die Amarna-Zeit, die Geschichte eine Gottkünders», München 1951,
Lange, P.H.W.: »Den danske Generalstabs Historie», udarb. v. Generalstaben, Kbh. 1886,
Larsen, Axel: »Kalmarkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie», Kbh. 1889,

Lenk, Torsten: »De franska hjullåsvapnen. En provisorisk översigt», tr. VÅÅ, IV, Kbh. 1943,

Lenk, Torsten: »Om slagsvärdet som maktsymbol», tr. Svenska Vapenhistoriska Sällskapet, årbog 1944-46, Sthlm. 1946,

Lot, Ferdinand: »L'Art militaire et les armees au Moyen Age», I-II, Paris 1946,

Mann, James: »European Arms and Armour» (The Wallace Collection Catalogues), Vol. I-II, London 1962,

Mariaux, General: »Le Musee de l'Armee. Armes et armures anciennes», I-II, Paris 1922-27,

Martin, Paul: »Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV», Frankfurt a.M. 1967 (fork.: Paul Martin)

»Meddelelser fra Krigsarkiverne», v. C.Th. Sørensen m.fl., I-IX, udg. af Generalstaben, Kbh. 1880-1902,

Munthe af Morgenstierne, O. von: »Feltmarskal Michael Numsen og hans Tid», Kbh. 1938,

Møller, Th.: »Gamle danske militærvåben», Kbh. 1977,

Neubert, Otto: »Guder og gyldne grave», Kbh. u.å.,

Nielsen, Kay S.: »Schweizer Hellebarder. Fodfolkskamp i middelalderen», tr. VÅÅ, XXIV, Kbh. 1978,

Norman, Vesey: »Arms and Armour», London 1964 (fork.: Norman)

Oakeshott, R.E.: »The Sword in the Age of Chivalry», London 1964,

Oman, Charles: »A History of the Art of Warfare in the Middle Ages», II, genoptryk, New York 1924 (fork.: Oman)

Petersen, Kai: »Verdenshistoriens Hvornår skete det», I, Kbh. 1968,

Politikens historiske atlas, Kbh. 1967,

Prange, Knud: »Heraldik og Historie», Kbh. 1977,

»Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende», årg. 1766 – 1842, Hærens Arkiv,

Ræder, J. von: »Den danske Armees Organisation og Sammes Vedkommende», Kbh. 1837,

Saxo Grammaticus: »Danmarks Krønnike», oversat af dr. phil. Fr. Winkel Horn, Kbh. 1907,

Saxtorph, Niels M.: »Krigsfolk gennem tiden», Kbh. 1971,

Shirer, Wm.: »Det tredie riges storhed og fald», I-II, Kbh. 1966,

Seitz, Heribert: »Blankwaffen», I, Braunschweig 1965,

Steenstrup, Joh.: »Studier over Kong Valdemars Jordebog», Kbh. 1874,

Stenton, Frank: »The Bayeux Tapestry», London 1957,

Thomas, Bruno: »Nationalmuseets harnisk fra 1545, et mesterværk fra Innsbruck», tr. VÅÅ, IX, Kbh. 1962-64,

Verwohlt, Ernst: »Kongelige danske herolder», tr. Heraldisk Tidsskrift, bd. 3, nr. 25, Kbh. 1972,
Volborth, Carl Alexander von: »Alverdens heraldik i farver», Kbh. 1972,
Wolff, Walther: »Die Bewaffnung des Altägyptischen Heeres», Leipzig 1926,
Wulff, Aa.: »Vaser, Liljer og Kroner i heraldikken», tr. VÅÅ, XIII, Kbh. 1966,
Vaabenhistoriske Aarbøger, udg. af Vaabenhistorisk Selskab, Kbh. 1937 ff
Yadin, Yigael: »The Art of Warfare in Biblical Lands in The Light of Archaeological Discovery», London 1963 (fork.: Yadin)

Utrykt materiale:

Arkivalier i

- De danske Kongers kronologiske Samling, Rosenborg Slot,
- Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling,
- Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot,
- Forsvarskommandoen,
- Hærens Arkiv (Rigsarkivets 3. Afd.)
- Nationalmuseet,
- Ny Carlsberg Glyptotek,
- Rigsarkivet, Den kgl. Partikulærkasse,
- Roskilde Domsogns Arkiv,
- Statens Museum for Kunst,
- Tøjhusmuseet.

PERSONREGISTER

Absalon, ærkebiskop, 13
Adeler, Cort, admiral, 30
Ahlefeldt, Claus, feltmarskal, 28
Arnoldt, H.J., feltmarskal, 34
Augustus, kejser, 24

Bernhard af Clairvaux, pave, 16
Blixenkrone-Moller, O., general, 9
Blom, Otto, kaptajn, 26

Carl X Gustav, konge, 31
Carl af Hessen-Kassel, landgreve, feltmarskal, 39
Christian IV, konge, 26, 28, 30
Christian V, konge, 29, 33
Christian VI, konge, 33, 34
Christian VII, konge, 33, 36, 37, 40
Christian VIII, konge, 39
Coffre, Benoit, kunstner, 34
Colleoni, Bartolomeo, kondottiere, 34
Condé, feltmarskal, 31
Czarniecki, Stephan, vojvod, feltherre, 31

Dönitz, Karl, storadmiral, 3

Eberstein, Ernst Alb. von, feltmarskal, 31

Fasti, Strange, ridder, 22
Frederik af Hessen-Kassel, landgreve, feltmarskal, 39
Frederik Ferdinand, prins, 39
Frederik III, konge, 28, 29, 33
Frederik IV, konge, 33, 39
Frederik V, konge, 33, 34
Frederik VI, konge, 32, 37
Frundsberg, Georg von, landsknægtfører, 18

Gjedde, Ove, admiral, 29, 30
Grünenberg, Konrad, herold, 15

Göring, Herman, rigsmarskal, 3, 38
Gustav Adolf, konge, 31

Harboe, Andreas, generalløjtnant, 30
Haxthausen, O.C., overhofmarskal, 29
Heiberg, S., museumsinspektør, 7
Huth, W. von, general, 38

Jacob den Yngre, apostel, 13
Jessen, N., museumsinspektør, 7
Juel, Niels, admiral, 30
Jørgensen, K., general, 9

Karl den Store, konge, 12, 13
Kock, Jørgen, borgmester, 25
Konstantin XI, kejser, 20
Krieger, J.C., kontreadmiral, 29
Kule, Bertram, ridder, 22

Ludvig X, konge, 17
Ludvig XIV, konge, 31
Lund, F.C., kunstner, 26

Mander, Karel van, kunstner, 26
Mantegna, Andrea, kunstner, 16
Marlborough, hertug, 31
Maximilian I, kejser, 18
Muhammed II, sultan, 20
Mutinir, konge, 13

Narmer, farao, 10, 11
Nielsen, Kay S., museumsinspektør, 7
Numsen, Michael, feltmarskal, 34

Odo, biskop, 13

Pilo, C.G., kunstner, 34
Porsdal, Jørgen, kontorchef, 7

Qvistgaard, E.J.C., admiral, 9

Ramberg, K.R., general, 9
Ramses II, farao, 11
Rasmussen, Inga Fl., museumsinspektør, 7
Ribbentrop, Joachim von, rigsudenrigsminister, 3
Rigaud, Hyacinthe, kunstner, 33
Rostock, Ole, dr. h.c., 7

Schepelern, H.D., overinspektør, dr. phil., 7
Solm, greve af, landsknægtfører, 26
Sommer, oberstløjtnant, 29
Sophie Magdalene, dronning, 34

Tiberius, kejser, 24
Tilly, feltherre, 31
Titus, kejser, 24
Turenne, feltmarskal, 31
Tuscher, Marcus, kunstner, 34

Urban II, pave, 15

Valdemar den Store, konge, 13
Verrochio, kunstner, 34
Vilhelm Erobreren, konge, 13, 14
Vinci, Leonardo da, kunstner, videnskabsmand, 23

Wahl, Salomon du, kunstner, 34
Wallenstein, feltherre, 31
Wichmann, P., kunstner, 37
Wrangel, feltmarskal, 31
Wulff, Aa., kgl. våbenmaler, 39